

NEVŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
KAPADOKYA ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (NEVKAM)

1. Uluslararası
NEVŞEHİR
TARİH VE KÜLTÜR
SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ

16-19 Kasım 2011, **Nevşehir**

Editör

Yrd. Doç. Dr. Adem ÖGER

1 Cilt

1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri

Nevşehir Üniversitesi Yayınları: 2

Editör

Yrd. Doç. Dr. Adem ÖGER

ISBN: 978-605-4163-02-1 (tk)
978-605-4163-03-8 (1.cilt)

1. Baskı

Nisan, 2012 / Ankara

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Grafiker®

Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.

1. Cadde 1396. Sokak No: 6
06520 (Oğuzlar Mahallesi)
Balgat-ANKARA

Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx
Faks : 0 312. 284 37 27
E-mail : grafiker@grafiker.com.tr
Web : grafiker.com.tr

Baskı, Cilt

Grafiker®

Ofset Yayıncılık Ltd. Şti.

Kazım Karabekir Caddesi
Ali Kabakçı İşhanı 85/3
İskitler-ANKARA

Tel : 0 312. 384 00 18
Faks : 0 312. 342 16 52

DESTEKLERİ İÇİN

Nevşehir Valiliği'ne, Nevşehir Belediyesi'ne, TÜBİTAK'a,
Avanos Belediyesi'ne, Başdere Belediyesi'ne, Çat Belediyesi'ne,
Derinkuyu Belediyesi'ne, Göre Belediyesi'ne, Gülşehir Belediyesi'ne,
Göreme Belediyesi'ne, Hacıbekaş Belediyesi'ne, Kavak Belediyesi'ne,
Mustafapaşa Belediyesi'ne, Uçhisar Belediyesi'ne, Ürgüp Belediyesi'ne

TEŞEKKÜRLERİMİZLE

ÜRGÜPLÜ ŞEYHÜLİSLÂM MUSTAFA HAYRİ EFENDİ

SHEIKHS AL-ISLAM MUSTAFA HAYRI EFENDI FROM URGUP

Alaattin UCA*

ÖZET

Şeyhülislâm Mustafa Hayri Ürgüplü, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ünlü isimlerinden biridir. Ürgüp'te doğmuştur. Kendisi Selanik'te görevli bulunduğu sırada İttihat ve Terakki mensuplarıyla tanışarak, Cemiyetin üyesi olmuştur. 1908'de II. Meşrutiyet ilân edildikten sonra Niğde'den İttihat ve Terakki adayı olarak Meclis-i Mebusan'a milletvekili olarak seçilmiştir. Aynı zamanda İstanbul'da Darülfünunda Hukuk dersleri vermiştir. Dönemin Osmanlı hükümetlerinde nazırlık görevleri üstlenmiş ve meşihat makamında bulunmuştur. O, Osmanlı Devleti'nin sıkıntılı döneminde özellikle büyük savaşın başladığı sırada görev yapan bir şeyhülislâmdır. I. Dünya Savaşı'nda ünlü Cihat Fetvasını veren Osmanlı şeyhülislamı o dur.

Bu çalışmada Mustafa Hayri Efendi'nin hayatı, siyasî faaliyetleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki rolü ve ülkeye hizmetleri üzerinde durulmuştur. Konuyu hazırlarken dönemin Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan zabıt cerideleri, basını ve yayımlanmış eserlerden de istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, Ürgüp, Birinci Dünya Savaşı, Cihat Fetvası, İttihat ve Terakki Cemiyeti.

ABSTRACT

Sheikhs al-Islam Mustafa Hayri Efendi is one of the famous figures in the Committee of Union and Progress Party. He was born in Urgup. While he was a Muslim judge in Salonika, he met with members who members of the Committee of Union and Progress Party and became a member of this Committee. In 1908, after the se-

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi - Karaman, e-posta: alaattinuca@kmu.edu.tr

cond declaration of constitutional monarchy, he was selected deputy by Committee of Union and Progress Party to Council of Deputies from Niğde. At the same time, he educated on law at previous İstanbul University. He worked in Ottoman Governments as minister and Sheikhs al-Islam. He worked as Sheikhs al-Islam in the years of 1st world war. In the period of 1st world war he gave a jihad fatwa.

Our subjects in this notification are life of Mustafa Hayri Efendi, his political activities, importance in the Committee of Union and Progress Party and services in the country. While we were preparing this notification, we used Ottoman State official report, newspapers and books.

Key Words: Sheikhs al-Islam Mustafa Hayri Efendi, Ürgüp, 1st world war, jihad fatwa, the Committee of Union and Progress Party.

1- Ailesi ve Tahsil Durumu

Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vuran önemli şahsiyetlerden biri olan Mustafa Hayri Efendi, Trablusgarp Vilayeti eski Evkaf Müdürü Abdullah Avni Efendi'nin oğludur. 1867 yılında Ürgüp'te doğmuştur (İlmiye Salnamesi:1334, 636). Babası Abdullah Avni Efendi, Trablusgarp'tan önce de Harput'ta evkaf muhasebeciliği görevinde bulunmuş, buradan Trablusgarp'a geçmiş ve oradan da memleketi Ürgüp'e gelerek, 12 Mayıs 1888 günü burada vefat etmiştir (Pakalın: 2008, 20).

Annesi ise Ürgüplü Rabia Hanım'dır. Ahlâk, ilim, fazilet sahibi, sevilen ve sayılan bir soydan gelmedir (Türk Ansiklopedisi: 1971, 126).

Büyük pederleri, Sultan II.Mahmud'un hilafet ve saltanatı döneminde Ürgüp ulemasından olup memleketi kadısı bulunan İbrahim Efendi ve onun babası ulema-yı mahalliyyeden Nâkîb-ül-eşrâf¹ Abdullah Efendi ve onun babası ve büyük pederleri de yine ulemadan olmak üzere Abdurrahman ve Hasan ve Mehmed Efendilerdir. Babasına gelinceye kadar bütün ecdadı bin yüz tarihi öncesinden beri Karamanoğlu İbrahim Bey'in Ürgüp'te bulunan cami-i kebirinin evkafına mütevellî oldukları vakıf kayıtlarından anlaşılmış ve pederi Abdullah Avni Efendi mütevellilik görevini ifadan çekindiği gibi Hayri Bey de pederinin vefatı üzerine kendisine teveccüh eden tevliyeti amcazadesine bırakmıştır (İlmiye Salnamesi:1334, 636).

¹ Peygamber soyundan olanların işlerini görmek üzere içlerinden hükümetçe tayin olunan memur.

Mustafa Hayri Bey, memleketinde amcası ulema-yı mahalliyyeden Hacı Münib Efendi'den mukaddemat-ı ulumu Molla Cami'ye kadar tahsil ve hüsn-i hattı Ürgübî Uzun Hoca Mahmud Efendi'den öğrenmiş ve o zamanlar Sivas Vilayeti Adliye Müfettişi bulunan büyük biraderi Hakkı Bey'in yanına giderek Sivas'ta meşhur alimlerden olan Mor Ali Baba'dan Farisî ve Sivas ulemasından Âlim Efendi'den Arabî tedaris eylemiştir. 1884 yılında mezun olarak Dersaadete gelen biraderleri ile birlikte o da İstanbul'a gelip Fatih'te bahr-i sefîd (Akdeniz) canibinde Başkurşunlu Medresesine yazılmış ve Molla Cami okutmakta olan Taşköprülü Abdullah Rüşdi Efendi'nin derslerine katılmıştır (Pakalın: 2008, 20).

1886 yılında pederi ile memleketine gidip, tekrar İstanbul'a dönüşüne kadar geçen iki senenin tahsil zamanlarında Kayseri'ye giderek Yağmuroğlu Medresesinde hücrenişin olarak Kasım Efendi'nin sabah dersine ve Karakimseli Hacı Efendi'nin akşam dersine devam etmiş (İlmiye Salnamesi:1334, 636) ve Hacı Torun Efendi'nin damadı meşhur Emin Efendi ile Hamurculu Osman Efendi'den de cüz'iyat² okumuştur. Bu iki senenin tatil zamanlarında da Ürgüp'te dayısı Ürgüp Müftisi Ahmed Tahir Efendi ile amcası Hacı Münib Efendi'den de âdâb ve tefsir-i şerif tedaris etmiştir (Pakalın: 2008, 20). Bu dönemde belâgatle ilgili olarak maanî,³ beyân,⁴ bedî⁵ dersleri ve mantık⁶ da okumuştur (İpşirli: 1998, 62).

1888'de İstanbul'a döndüğünde yine medresesine dahil olarak hocası Abdullah Rüşdi Efendi'nin derslerine katılıp 18 Mayıs 1895 tarihinde icazetname aldığı gibi Mekteb-i Hukuktan dahi 20 Ağustos 1897 de sınıfının ikincisi olarak aliyy-ül-a'lâ derecede mezuniyet rûûsu⁷ almıştır (Pakalın: 2008, 20).

2- Taşraya Çıkışı

27 Haziran 1880'de bâ ibtida-i haric Bursa rûûsu ita, 30 Ekim 1897'de ibtida-i dahile ve 29 Temmuz 1904'te Mûsile-i Süleymaniyyeye terfi ettirilmiştir (İlmiye Salnamesi:1334, 637). Bunlar ilmiye sınıfında aldığı unvanlardır. Dolayısıyla hukuk mektebini bitirdikten sonra başladığı adliye ala-

² Mânâsı düşünülmediği zaman zihinde ortaklık kabul etmeyen şeyler.

³ Lûgat ve sintaks mes'eleleriyle, sözün maksada uygunluğundan bahseden ilim.

⁴ Belâgat ilminin hakikat, mecaz, kinâye, teşbih gibi bahislerini öğreten kısmı.

⁵ Sözün güzelliği, usul ve kaidelerinden bahseden ilim.

⁶ Hakikat ararken yapılan zihni muamelelerden hangilerinin doğru ve hangilerinin yanlış yola çıktığını gösteren ilim.

⁷ Rütbe, yeterlik.

nındaki memuriyet hayatı ile kronolojik açıdan uyum göstermemektedir. Ayrıca onun Adliye Nezareti'ne bağlı olarak mahkemelerde görev yapması, memurluk olarak nitelendirilmiştir (Meydan Larousse: 1990; 5; 727).

Adliye alanında çeşitli mahkemelerde görev yapan Hayri Bey, 18 Ağustos 1898 günü, Maraş Sancağı Bidayet Mahkemesi⁸ Müddeî-i umumi⁹ Muavinliğine tayin edilmiştir. 5 Nisan 1900'de Trablusşam Sancağı Bidayet Mahkemesi Müddeî-i umumi Muavinliğine atanmıştır (Pakalın: 2008, 20).

6 Mayıs 1901'de Lazkiye Sancağı Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Riyasetine ve 20 Mart 1903'te terfien Suriye Vilayeti merkez Bidayet Mahkemesi Müddeî-i umumiliğine ve 26 Eylül 1904'te Manastır Vilayeti merkez Bidayet Mahkemesi Müddeî-i umumiliğine ve 5 Aralık 1906'da terfien Selanik Vilayeti merkez Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Riyasetine tayin olunmuş ve maaşı 11 Mart 1907' de 2500 kuruşa çıkarılmıştır (Pakalın: 2008, 21).

Mustafa Hayri Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olması Selanik'te görevli iken gerçekleşmiştir (Altunsu: 1972, 244). II.Abdülhamid döneminde İstanbul, Suriye ve Selanik'te genç zabıt ve mekteplilerin kurdukları teşkilatlara ilgi duyan ve bazılarında fiilen sorumluluk üstlenen Hayri Bey, Ceza Reisi olarak Selanik'te bulunduğu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde önemli hizmetlerde bulunmuştur (İpşirli: 1998, 62).

II.Meşrutiyet'e kadar Adliye Nezareti bünyesinde bu günkü ifadeyle savcılık ve hakimlik görevi yapan Hayri Bey, Meşrutiyetin ilânını müteakip genel seçimler yapıldığı sırada, memleketi Niğde Sancağından aday olup bilahare mebus seçilmesinden dolayı 28 Aralık 1908'de Selanik'teki vazifesinden ayrılmıştır (İlmiye Salnamesi:1334, 637).

3- İstanbul'a Dönüşü

24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilân edilince, Selanik'teki İttihat ve Terakki Merkezi İstanbul'a taşınmıştır. Hayri Bey de birçok ileri gelen ittihatçı gibi İstanbul'a gelmiştir. Meşrutiyetin ilân edildiği ilk günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'daki yönetici kadrosu içinde Ahmed Rıza, Talat Paşa, Hüseyin Kadri, Enver Paşa, İsmail Hakkı Paşa, Bahaeddin Şakir Bey, Doktor Nazım, Habip Bey ve Mithat Şükrü Bey gibi isimlerin arasında Hayri Bey de bulunmaktadır (Topuz: 2007, 21).

⁸ Asliye hukuk mahkemesi.

⁹ Savcı.

Niğde Mebusu olarak Dersaadete gelişini müteakip, bin iki yüz kuruş maaşla Darülfünun Hukuk Şubesi Mecelle Muallimliğine tayin edilmiştir (Pakalın: 2008, 21).

31 Mart Vakasını müteakip ayandan Tefrik Paşa'nın başkanlığında teşekkül eden Heyet-i Vükelada, Adliye ve Maliye Nezaretlerinin boş kalması üzerine 29 Nisan 1909'da on beşer bin kuruş maaşla Hayri Bey, Adliye ve Selanik Mebusu Cavid Bey de Maliye Nezaretine tayin olunmuştur. Ancak her ikisi de mazeret bildirerek 2 Mayıs 1909'da bu görevlerinden istifa etmişlerdir (İlmiye Salnamesi:1334, 637, 638) .

Bu istifanın perde arkasında İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziye sinin bulunduğu iddia edilmektedir. Zira bu atamaların, kendilerinin malumatı olmadan yapıldığı gerekçesiyle söz konusu Heyet-i Merkeziye bu işe muvafakat etmemiştir. Hayri ve Cavid Beyler de telkinlere uyararak istifalarını yazıp göndermişlerdir (Türkgeldi: 1987, 38).

Hayri Bey, 31 Mart Olayından sonra, saray evrakını tetkik için kurulan komisyonda bulunmuştur (İnal: 1982; 3; 1150). Ayrıca 1909 yılında Adana'da gerçekleşen Ermeni olaylarından dolayı Hükümetçe oluşturulan heyet içerisinde de yer almıştır (Yeğenağa: 1969, 76).

O, 29 Aralık 1909'da Medresetü'l-kuzâta Tanzim-i 'lâmât-ı Cezaiye muallimliğine tayin olunmuştur. 14 Kasım 1910 tarihinden itibaren de Meclis-i Mebusan-ı Osmani Birinci Reis Vekâletine seçilmiştir (Pakalın: 2008, 21).

(İbrahim) Hakkı Paşa'nın başkanlığında teşekkül eden Heyet-i Vükela'da 22 Aralık 1910 günü on beş bin kuruş maaşla Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne tayin edilmiştir (İlmiye Salnamesi:1334, 638).

Hakkı Paşa Hükümeti'nde İttihat ve Terakki Fırkası üyesi üç nazır vardır. Bunlar Talat, Cavid ve Hayri Beylerdir. Trablusgarp Savaşı bu kabine döneminde gerçekleşmiş ancak bu sırada Talat ve Cavid Beyler istifa etmiş, İttihatçı tek üye olarak Hayri Bey kalmıştır (Talat Paşa'nın Anıları: 2006, 41). O bu dönemde kısa sürelerle Dahiliye, Orman ve Maâdin nezaretlerine de vekâlet etmiştir (İpşirli: 1998, 62).

Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı, Talat Paşa'nın Dâhiliye Nazırı, Cemal Paşa'nın Nafia Nazırı Vekili olarak görev yaptığı Sadrazam Mehmed Said Paşa Hükümeti'nde ise "Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hayri" unvanıyla anılmıştır (Takvim-i Vekayi: 1740, 1). Böyle bir kabinede görev yapması İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki konumu ve siyasetteki yerinin ne olduğunu göstermektedir.

Bu arada, Hükümet işlerindeki meşguliyetinden dolayı Darülfünun Hukuk Şubesinde yürütmekte olduğu Mecelle dersi muallimliğinden 13 Şubat 1911'de istifa etmiştir (Pakalın: 2008, 21).

Sultan Reşad'ın Rumeli Vilayetine seyahati esnasında Dâhiliye Nazırı Halil Bey'in de geziye katılmasından dolayı, Dahiliye Nezareti'ne 5 Haziran 1911'den 26 Haziran 1911 tarihine kadar vekâleten bakmıştır (Pakalın: 2008, 21).

Hayri Bey, Hicaz'da sağlık işlerinin ıslahı ve hacıların hastalıklardan muhafazası ve hastaların tedavi edilmesi ve burada bulunan bütün sağlık ve hayır müesseselerinin idaresi hakkında önceden Dersaadette teşkil olunmuş Hicaz Sıhhiye Meclisi azalığına 22 Ağustos 1911 tarihinde atanmıştır (İlmiye Salnamesi: 1334, 638).

Kendisi Birinci Rütbe-i Osmanî ve Mecidî nişanlarına sahiptir (İlmiye Salnamesi: 1334, 639). Hicaz'daki sağlık işlerinin düzeltilmesi ile bulaşıcı hastalıklardan korunma ve hastaların tedavisi için gerekli teşkilatı kurmak için atandığı Sağlık Meclisi Üyeliğindeki hizmetlerinden dolayı Eylül/Ekim 1911 tarihinde Mecidî nişanı verilmiştir. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Heyet-i Umumiyesi (Darüşşafaka) Reisliğindeki hizmetlerinden dolayı da 6 Kasım 1913'te Birinci Osmanî nişanı ile ödüllendirilmiştir (Altunsu: 1972; 244, 245).

Hakkı Paşa'nın istifası üzerine kurulan Sadrazam Mehmed Said Paşa Hükümeti'nde 5 Ekim 1911'de Adliye Nezareti ile Şura-yı Devlet (Danıştay) Riyasetine asaleten ve Evkaf-ı Hümayun Nezaretine vekâleten tayin edilmiştir (İlmiye Salnamesi: 1334, 638).

Hayri Bey'in üç önemli görevi üstlendiği bu kabine bir fırka kabinesinden ziyade "İş Kabinesi" olarak nitelendirilmiştir (Gazel: 2007, 130).

Bilahare Adliye Nezareti ile Şura-yı Devlet Riyasetinden istifa etmiş, 31 Ekim 1911'de istifası kabul edilerek, asaleten Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne tayin olunmuştur (İlmiye Salnamesi: 1334, 639).

Bu sırada İtalya'nın Rodos ve On iki Ada'yı işgal etmesi Kabinede barış eğiliminin artmasına sebep olmuştur. Evkaf Nazırı Hayri Bey de barış taraftardır. Ancak barış teşebbüsüne geçmek için acele edilmemesi gerektiğini savunmuş, adaların işgalinin hemen ardından barış istenmesinin zaaf belirtisi olarak görülebileceğini ifade etmiştir. Yine İtalya ile yapılan barış görüşmelerinde Sırların devreye girmesine karşı çıkmış ve Emanuel Karasu Efendi'nin girişimlerinden sonuç alınamayacağını açıklamıştır. Bu açıklamaları Meclis-i Vükela Mazbatalarında yer almıştır (Kurtcephe: 1995; 191, 198).

Hayri Bey'in Evkaf-ı Hümayun Nezareti görevini yürüttüğü sırada sadece Nazırlık veya vakıf işleriyle ilgilenmediği, Cemiyet adına siyasi faaliyetlerde bulunduğu da bilinmektedir. Mesela İttihat ve Terakki Cemiyeti adına propaganda yapmak amacıyla Şerif Cafer Paşa başkanlığında Suriye'ye gönderilen heyeti uğurlayanlar arasında yer almıştır (Gazel: 2007, 251).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 11 Aralık 1911'de yapılan ara seçimde başarısız olması üzerine Cemiyetin, Kabineye Talat, Cavid, Babanzade İsmail Hakkı gibi bazı ittihatçıları sokmaya çalışmasına Mahmud Şevket Paşa ile Adalet ve Evkaf Nazırı Mustafa Hayri Bey'in engel olduğu ancak ittihatçıların uzun çabalardan sonra Hacı Adil Bey'i Dahiliye Nazırı yapmayı başardığı iddia edilmektedir (Feroz Ahmad: 2007; 128, 129).

Onun bu tarihlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendi içinde gerçekleşen siyasi mücadelelerde de etkin rol aldığı anlaşılmaktadır. Hatta o günlerde (9 Temmuz 1912) Dahiliye Nazırı Adil Bey ve Posta ve Telgraf Nazırı Talat Bey ile birlikte hareket ederek Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığından istifasını talep ettiği ve bu talebin gerçekleştiği bilinmektedir (Bayur: 1991; 2/1, 259).

Hayri Bey, 15 Mart 1912'de Kırkkilise (Kırklareli)'ye giden Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin dönüşüne kadar nezaret işlerini vekâleten ve fahri olarak yürütmüştür (Pakalın: 2008, 21).

Mehmed Said Paşa Kabinesi'nin istifasıyla birlikte Hayri Bey de 21 Temmuz 1912 günü Evkaf Nezaretinden istifa etmiştir (Pakalın: 2008, 21).

14 Aralık 1912'de Medresetü'l-kuzât'a Kanun-ı Ceza muallimliğine tayin edilmiştir. 25 Ocak 1913'te ise Evkaf-ı Hümayun Nezaretine üçüncü defa getirilmiş ancak vaki olan özüünden dolayı 5 Şubat 1913'te istifa etmiştir (İlmiye Salnamesi: 1334, 639). Nezaret bir müddet vekâletle idare olunmuştur (Pakalın: 2008, 21).

Hayri Bey, 28 Nisan 1913'te dördüncü defa Evkaf-ı Hümayun Nezaretine tayin olunmuştur (Pakalın: 2008, 21).

Onun bu seferki Evkaf Nazırlığı, 23 Ocak 1913 tarihli Bab-ı Ali baskınından sonra kurulan Mahmud Şevket Paşa Kabinesinde gerçekleşmiştir (Türkgeldi: 1987, 98). Bu kabinede görev alan Hacı Adil, Said Halim Paşa, Hayri ve Şükrü Beyler bazı tarihçiler tarafından "Kuvvetli İttihatçılar" olarak nitelendirilmişlerdir (Kartal: 1996; 198, 199). Bazı tarihçiler ise bunları "İlimli İttihatçılar" olarak görmektedir (Feroz Ahmad: 2007; 153).

Hayri Bey, 26 Ağustos 1913'te Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye (Darüşşafa-ka) Heyet-i Umumiyyesinin yıllık toplantısında başkan vekilliğine seçilmiştir. Daha sonra yapılan seçimlerde yine bu göreve getirilmiştir (İlmiye Salnamesi:1334, 639).

O Evkaf Nazırı iken Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Dünyaca ünlü bir proje olarak gerçekleştirilen Hicaz Demiryolu'nun idaresi, Sadrazamlık makamından ayrılarak Evkaf Nezareti'ne bağlanmıştır (Takvim-i Vekayi: 1697, 1). Bu durum, onun siyaseten Devlete önemli bir güven verdiği-nin göstergesidir. Ayrıca Evkaf Nazırı ve Şeyhülislam Hayri Bey, 19 Ocak 1915'te başlatılan proje çerçevesinde Hicaz Demiryolu Mısır Şubesini on ay gibi kısa bir sürede 159 km demiryolu yaptırarak tamamlayan Cemal Paşa'yı da tebrik etmiştir (Artuç: 2008, 237).

Mustafa Hayri Bey, Şeyhülislam olmadan önce 1913 yılında Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'ni hazırlamıştır (Altunsu: 1972, 245). Bu nizamname 5 Ağustos 1913 tarihinde çıkarılmıştır. Camilerdeki görevlerin ve görevlilerin belli bir düzene bağlanması, atama ve görevden almaların nasıl yapılacağı bu nizamname ile hükme bağlanmıştır.(Onay: 2009, 49)

Hayri Bey, Edirne'nin istirdadı sırasında da hükümetin bir üyesiydi. İstirdada taraftardı ancak ihtiyatlı hareket edilmesini önermişti. Hatta "Girit bizim canımız diye diye bu hale getirdik, Edirne'yi de ona benzetmeyelim" demiştir (Türkgeldi: 1987, 106).

Hayri Bey, Mahmud Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından kurulan Said Halim Paşa Hükümetinde de Evkaf Nazırı olarak görevlendirilmiştir (İpşirli: 1998, 63).

Bu arada Mahmud Şevket Paşa'ya suikast işinden sorumlu tutulan Damat Salih Paşa'nın Divan-ı Harb tarafından idama mahkûm edilmesi Sultan V.Mehmed Reşad'ı hanedan üyeleriyle karşı karşıya getirmiş ve Padişah bu soruna çözüm bulmak amacıyla başta Hayri Bey olmak üzere bazı kabine üyeleriyle görüşmüşse de sonuç alınamamış ve idam gerçekleşmiştir (Türkgeldi: 1987, 103).

4- Meclis-i Mebusan'daki Faaliyetleri

Mustafa Hayri Efendi yukarıda belirtildiği gibi İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra açılan Meclis-i Mebusan'a Niğde Mebusu olarak katılmış daha sonra Evkaf Nazırlığı başta olmak üzere nazır olarak asaleten ya da vekâleten birçok görevde bulunmuştur. Hem Niğde Mebusu hem de Nazır sıfatıyla

Meclis-i Mebusan görüşmelerinde çeşitli vesilelerle kürsüye gelerek görüşlerini ifade etmiştir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerine göre, Hayri Bey Meclis-i Mebusan'ın Birinci Döneminde (1908-1911) yaklaşık otuz farklı konuda görüş belirtmiştir.

Şu anda Hayri Bey'in yazmış olduğu bir eser elimizde yoktur. Kalemeye aldığı hatıraları da aradan geçen bunca yıla rağmen henüz yayınlanmamıştır. Malta mektuplarının ve hatıralarının yayınlanması için çalışmaların sürdüğü ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu gün için onu tanımanın, çeşitli konulardaki fikirlerini öğrenmenin en güzel yolu, Meclislerde yaptığı konuşmalara göz atmaktır. Bu nedenle söz konusu konuşmaları büyük önem arz etmektedir.

Onun Birinci Dönem Meclis-i Mebusan'da söylediği sözlerden ilgi çekici olan bölümler şunlardır: "Serseriliği sabit olan bir adam işvereni emrinde nısf (yarı) ücretle istihdam olunuyor. Bu bir ceza-i kanuni midir? Bir ceza-i kanuni değildir. Nısf ücret alacaktır, hizmet edecektir. Niçin nısf ücret alıyor? Tabii namuskâr olan bir amele ile serserilik eden bir amele bir midir? Müessesat, ikisini bir surette istihdam eder mi? Elbet de öteki tembel, koşmaz, diğeri sâî, çalışkan bir ameledir. Binaenaleyh, bir suret-i mütesaviyede ücret alamaz ve bir suret-i mütesaviyede istihdam olunamaz" (M.M.Z.C: c002, 17 Mart 1325, C.1, Birleşim 49, s.558).

"Kanunlarda yalnız nazariyat (ilmi görüş, düşünce) görülmemelidir. Biraz da cihet-i tatbikiye gözetilmelidir" (M.M.Z.C: c002, 17 Mart 1325, C.1, Birleşim 49,s.564).

"Vakıa, Kanun-ı Cezada, işkence men edilmiştir, fakat işkence kanunun hilafında olur. Yoksa kanunun emrettiği bir şey, eziyet bile olsa, hiçbir vakit işkence addedilemez" (M.M.Z.C: c002, 26 Mart 1325, C.1, Birleşim 54, s.679).

"(Askerlikle ilgili olarak) Müslümanlar ne vakit hizmet-i fiiliyeden muaf ise Hıristiyanlar da o vakit hizmet-i maliyeden muaf olmak lazımdır" (M.M.Z.C. c004, 3 Haziran 1325, C.1, Birleşim 94, s.422).

"Emval-i menkule ve gayrimenkule iki kısımdır: Bir kısmı haciz ve fûruht (satış) olunabilir, diğerk kısmı haciz ve fûruht olunamaz. Hakikaten bir kimşenin meskeni satılıp da kendisi sokak ortasında bırakılamaz. Bu tabii. Fakat eşya-yı beytiye (ev eşyası) ile sair emval-i menkulesinde diyorlar ki haciz ve fûruhtu caizdir. Demek ki bir adamın altında bir kat yatağı var, o da satılacak, toprak üzerinde yat denilecek. Kezalik, bir kişinin bir çift öküzü var

onlar da elinden alınıp satılacak, vergisi tahsil olunacak. Yani itlakı üzerine (olduğu gibi) kabul edilirse, bu demek çıkıyor. Hâlbuki hiçbir kanun bunu tecviz etmemiştir. Onun için burada fûruhtu mücaz olan emval-i menkule ve gayrimenkulenin yerine, Mecelle'ce fûruhtu mücaz olan emval-i menkule ve gayrimenkulesi denilerek, tashih edilmeli" (M.M.Z.C. c004, 8 Haziran 1325, C.2, Birleşim 97, s.528).

"Hanedan-ı Saltanat, Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan azaları hakkındaki takibat için doğrudan doğruya müddeiumumîlik tarafından takibat-ı kanuniye icra edilsin, onu teklif ederim" (M.M.Z.C. c004, 3 Haziran 1325, C.2, Birleşim 94, s.431).

"(İsmail Kemal Bey) Diyor ki mütalaanız meşrudur. Hatta "meşrudur" sözünü söylediği zaman bendeniz de vardım; "askerin metalibi meşrudur" dedi. Askerin metalibi içinde idamad vardı, te'bid (sürgün) de vardı, her şey vardı. Onun için meseleyi tetkik etmek lazım gelir" (M.M.Z.C. c003, 13 Mayıs 1325, C.2, Birleşim 80, s.707).

"Teşkilat-ı Adliye, Teşkilat-ı Mülkiyeye tabi olmayacak. Bu kanun bir kere bunu kaldırıyor. Teşkilat-ı Adliye, Teşkilat-ı Mülkiyeye tabi değildir" (M.M.Z.C. c006, 5 Ağustos 1325, C.1, Birleşim 137, s.523).

"Harbiye Nezaretinden getirilen jurnal sandıklarının münderecatına bizim Meclisimizin muttali olması zamanı hulûl etmiştir. Mebusandan, Ayan- dan, Vükeladan, Vüzeradan jurnalci kim varsa meydana çıksın" (M.M.Z.C. c001, 16 Teşrin-i sani 1325, C.1, Birleşim 8, s.138).

"Tensikat (fazla memuru işten çıkarma) Komisyonlarının haftada bir kere içtima eder bir heyet-i daimi şeklini almasını bendeniz muvafık göremem" (M.M.Z.C. c001, 15 Kanun-ı evvel 1325, C.1, Birleşim 18, s.369).

"Caiz olan bir şey kanuna derc edilemez. Bir şey memnu (yasak) olmalı ki kanuna derc edilsin" M.M.Z.C. c001, 11 Kanun-ı sani 1325, C.1, Birleşim 29, s.612).

"Bu müsteşar maaşlarının tenzilinden maksat, ne Maliye Nazırının ve ne de Zöhrap Efendinin buyurdıkları bütçeyi kapatmak değildir. Bizim memleketimizde ne jandarma ne de polis var. Bunlardan tasarruf edilen 30 bin lira, hiç olmazsa bir vilayetimizin ihtiyacına kâfi. Bir de diyoruz ki, müsteşar maaşlarının 7.500, Bab-ı Meşihat Müsteşarının 6 bin kuruş olması doğru değildir. Ya bunlara suret-i mütesaviyede 7.500 kuruş vermeli veyahut 6'şar bin olsun"(M.M.Z.C. c004, 24 Nisan 1326, C.1, Birleşim 84, s.616).

“Her meselede fetvahaneye müracaat ederek fetva-yı şerif istihsal ederek ona göre icra-yı muamele etmek, ihtimal ki sonradan sû-i isti'mâlata da meydan verir. Böyle suret-i umumiyede kanun olması doğru değildir. Her halde bir kanun yapıp, Meclis-i Umumide birer birer tetkik edildikten sonra, Meclis-i Umumiden mezuniyet almayı daha ziyade tercih ediyoruz” (M.M.Z.C. c004, 8 Mart 1327, C.1, Birleşim 62, s.197-198).

“Emval-i vakfı düşündüğümüz gibi müstecirlerin hukukunu da düşünelim” (M.M.Z.C. c002, 16 Şubat 1325, C.2, Birleşim 48, s.562).

“(Adliye Nezareti düşünüyor ki) Ticaret Mahkemelerindeki o iki aza-yı muvakkatenin, tüccardan olan zevatın gelmeleri, meccanen mahkemeye devam etmeleri müşkül olur, gelmiyorlar, gelmedikleri surette davalar kalıyor, müşkülata tesadüf ediliyor... Biz de Encümende düşündük (Adliye Encümeni Reisi), böyle ihtiyara bırakmak, istediği zamanda gelmek, gelmemek mahkemenin intizamını ihlal eder. Binaenaleyh bütün bütün tayyede-lim (lağvetmek)” (M.M.Z.C. c002, 17 Şubat 1325, C.1, Birleşim 49, s.578).

“Bendenizce bir memura aidat vermek, herhalde sû-i istimala meydan vermek demektir. Eğer fazla para verilecekse maaşa zammetmelidir. Mademki maaş veriliyor, maaş verilen memura aidat vermek doğru değildir” (M.M.Z.C. c005, 1 Mayıs 1326, C.1, Birleşim 89, s.172).

“İhtiyaç yokken, imaretlerde olduğu gibi, kazanla çorba pişirip, o çorbayı sattırmaya müsaade edemeyeceğim. İhtiyaca göre yaptıracağım” (M.M.Z.C. c005, 24 Mart 1327, C.2, Birleşim 74, s.84). “İlga olunup müstağni-i anı olan imarethanelerimiz yerine vakıf için temin-i varidat edecek akar inşa olunabilecektir” (M.M.Z.C. c005, 24 Mart 1327, C.2, Birleşim 74, s.87).

“Bugün bizim elimizde birçok harap binalar vardır ki kıymet-i tarihiyeleri hasebiyle bunları muhafaza ediyoruz”(M.M.Z.C. c007, 8 Mayıs 1327, C.2, Birleşim 103, s.18).

“Hayrat-ı şerifemizin hepsi haraptır, onun için bir milyon lira da verilse, ihtiyaç vardır... Ben Cavid Bey'e falan sormaya ihtiyaç görmüyorum. Bendeniz menfaat-ı vakfı bu noktada görüyorum” (M.M.Z.C. c002, 26 Teşrin-i sani 1327, C.1, Birleşim 22, s.110). “Bu sene tamirine teşebbüs etmeyeceğim bir camii şerifi gelecek seneye bırakacak olursak, gelecek sene üç dört misli para sarf etmeye mecburum. Bu vakfı ızrardır. Ben bu ızrara razı olamam... Bazı akarat-ı vakfiyenin inşası Vakıf için külli varidat temin edi-

yor. Bu varidatı gördüğüm halde taahhüdât altına girmeyeyim diye o işi öyle geri bırakmak, Vakfı da o varidattan mahrum etmek, onu da kabul edemiyorum...82 bin lira sarfıyla yapılan bir Vakıf han, senede 30 bin lira temin ediyor. Onun için taahhüt altına girdim... Mahir Said Bey'in demesi kâfi değildir, bunu Meclis-i Âli takdir eder" (M.M.Z.C. c002, 26 Teşrin-i sani 1327, C.1, Birleşim 22, s.111).

"Karaman'ın 50 bin kuruş varidat-ı vakfiyesi varmış, o varidat-ı vakfiye oraya sarf edilmiyormuş denildi. Bu olabilir. Bu 50 bin kuruş varidattan merkeze para gelir. Zaman olur ki Karaman'da, Karapınar'da 3, 4 bin liraya ihtiyaç olur, oraya gönderilir" (M.M.Z.C. c002, 24 Kanun-ı sani 1326, C.1, Birleşim 36, s.569).

"Efendim bunlar hakkında tetkikat-ı lazıme icra edilip de kanaat-ı kâmile hasıl olmadıkça kimseye bir para veremem. Parayı hakkıyla vereceğim. Yoksa haksız olarak veremem" (M.M.Z.C. c002, 24 Kanun-ı sani 1326, C.1, Birleşim 36, s.580).

"Devair-i vakfiye hademe ve ketebesini meyanında maaşı 100 kuruş veya 200 kuruş gibi az olan memurlar var efendim. Bunların maaşatına zammetmek için (300 bin) kuruş daha zam teklif ediyorum. Bazı kazalara gönderecek memur bulamıyorum, kimseyi gönderemiyorum. Onun için rica ederim bunu nazar-ı dikkate alarak kabul ediniz" (M.M.Z.C. c002, 24 Kanun-ı sani 1326, C.1, Birleşim 36, s.589).

"Mesela Halep'te Antakya kazası var, Adana'da Tarsus var, Niğde'de Nevşehir var. Böyle bir takım kazaların mevaddı mevruresi (işler), bir liva mevaddı mevruresi derecesindedir. Bazen de fazla olur" (M.M.Z.C. c002, 17 Şubat 1325, C.2, Birleşim 49, s.594).

Hayri Bey, Meclis-i Mebusan'ın İkinci Döneminde ise iki konuda konuşarak görüş bildirmiştir ki bunlardan biri Evkaf Nezareti'nin 1912 senesi bütçesi münasebetiyle diğeri de Cevami-i Şerife ve sair müessesat-ı vakfiyenin eşhas uhdesindeki mahallerinin istimplâki hakkında kanun lâyihası münasebetiyledir. Bu konuşmaları esnasında yaptığı ilginç açıklamalar şunlardır:

"Bu gibi mesele nerede vuku bulmuş ise bendenize müracaat edersiniz, tahkik ederim. Hakikaten böyle yolsuzluk varsa onu hallederiz" (M.M.Z.C. c001, 23 Mayıs 1328, C.1, Birleşim 10, s.196).

"Hepiniz biliyorsunuz ki hayrat-ı şerife hademesinin aldıkları maaşlar gayet azdır. İçlerinde, bendeniz bilirim ki, ayda 50 para, 60 para alanları da

vardır. Hatta bir tanesinin senede 15 kuruş maaşı vardır. Bunu almak için gelir, gider. Bu suretle fevkalade cüz'idir. Bunların defterlerini de getiriyoruz, tetkik ediyoruz. En azından başlayarak zammediyoruz" (M.M.Z.C. c001, 23 Mayıs 1328, C.1, Birleşim 10, s.199).

"Bugün İstanbul'da vakıf sular, bentler var; eslaf (öncekiler) buna milyonlarla para sarf ederek vücuda getirdikleri halde harap olmuş gitmiş. Bunların projeleri yapılmak için ecanipten müteşekkil bir heyet-i feniye ihale ettik. Projelerini yapacaklar, sekiz ayda bitecek. Asıl mühim inşaata başlanacak. Zannediyorum ki 200-300 bin liralık bir meseledir" (M.M.Z.C. c001, 23 Mayıs 1328, C.1, Birleşim 10, s.203).

"Birtakım hayrat-ı şerifenin müstemilatı dâhilindeki bazı yerler gayrin uhdesine geçmiştir... Fatih Camii-i Şerifinin derununda bulunan kütüphanenin tahtı, kezalik Bayezid Camii-i Şerifinin tahtı, alt katı yani bodrum katı, bugün bir zatın uhdesinde matbaadır..." (M.M.Z.C. c001, 26 Mayıs 1328, C.2, Birleşim 11, s.226).

5- Meclis-i Âyan'daki Faaliyetleri

Mustafa Hayri Bey'in Meclis-i Ayan'da 1916 yılına kadar ki faaliyetleri Ayan üyesi sıfatıyla değildir. Bu dönemde Evkaf Nazırı olarak ya da uhdesinde bulunan diğer görevleriyle ilgili olarak Meclis-i Ayan görüşmelerine katılmış ve açıklamalarda bulunmuştur. 1916'da ise Ayan Meclisi'ne üye olarak atanmış ve bu sıfatla görevini yerine getirmiştir.

Meclis-i Ayan'ın birinci döneminde yaptığı açıklamalardan bazıları şunlardır: "İmaretler denilince bundan en ziyade fukaranın müstefit olmaları hata gelir. Hâlbuki bunda fukaranın hissesine isabet eden miktar, 1080 liradan ibarettir. Yani 25 bin liradan yalnız 1080 lirası ümmi ve fukaraya gidiyor, mütebakisi tekmi hademeye, habbazın (ekmekçi) ve tabbahin (aşçı) gibi bi lüzum eşhasa inhisar ediyordu" (M.A.Z.C. c002, 4 Nisan 1327, C.1, Birleşim 35, s.364).

"Asıl maksat memurini gerek taşra ve Dersaadette muamelat-ı vakfiyeyi bihakkın ifa edebilecek bir hale getirmektir" (M.A.Z.C. c002, 25 Nisan 1327, C.1, Birleşim 58, s.519).

Hayri Bey'in Ayan Meclisi'nde ikinci dönemde yaptığı konuşmalardan ilginç olanlar ise şunlardır: "Banka (Doyçe Orient Bank) krediyi yüz elli bin liraya çıkarmak istedi ise de biz yüz bin lirayı kâfi gördük" (M.A.Z.C. c001, 3 Temmuz 1328, C.2, Birleşim 24, s.316).

“Nezaretin elinde pek kıymettar arsalar vardır. Bu arsalardan istifade etmek için para istikraz edilerek üzerine mebani yapılacak olsa hatta bugün o arsaların kıymetinin nisfı (yarısı) yahut rub’u (dörtte biri) derecesinde bir para sarf edilse, iki üç sene zarfında o mebaninin getireceği irad ile, duyûnun imhası mümkün olacaktır” (M.A.Z.C. c001, 3 Temmuz 1328, C.2, Birleşim 24, s.316).

“Malumu alileri tasarruf, hakk-ı tasarruf bir kimseden ne cebren ilzam edilebilir ve ne de bir kimsenin uhdesinden cebren nez edilebilir. Kanun-i Esasinin temin ettiği hak budur. Yalnız buna karşı bir istisna mevcuttur ki o da istimplâktir. İstimlâk Kanunu dediğimiz muamele-i istisnaiye, menafi-i umumiye sabit olduğu takdirde, bir kimsenin mülkü, bedel-i mislisi verilerek elinden cebren alınabilmesidir. İşte İstimlâk Kanunu bundan ibarettir” (M.A.Z.C. c001, 16 Haziran 1328, C.1, Birleşim 18, s.184).

“Ayasofya Cami-i Şerifi’nin avlusunda bulunan şekerçi, kahveci dükkânlarını zannedilmesin ki Evkaf Nezareti bundan bir şey temin için yapıyor... Bunları Sened-i Hakani ile tasarruf ediyorlar” (M.A.Z.C. c001, 16 Haziran 1328, C.1, Birleşim 18, s.184).

“Bendenizin fikrimce, bu esasen istimplâk değildir. Vakfa vuku bulan tecaüzü izaledir” (M.A.Z.C. c001, 16 Haziran 1328, C.1, Birleşim 18, s.185).

“Herkes, her hususta mahkemeye müracaatta serbesttir” (M.A.Z.C. c001, 16 Haziran 1328, C.1, Birleşim 18, s.186).

Hayri Bey, Meclis-i Ayan’da üçüncü dönemde de çeşitli konularda görüş belirtmiştir. Burada da dikkati çeken hususlar şunlardır:

“Darüşşafaka pek eski bir müessesemizdir. Zaten öteden beri cihet-i askeriyenin de muavenetine mazhar olduğundan müteşekkirimiz” (M.A.Z.C. c002, 27 Mart 1334, C.1, Birleşim 43, s.311).

“Bir devletin kendi tebaası hakkında vaz ettiği bir kanun ahkâmının tebaa-yı ecnebiyeye şamil olmaması, kaide-i esasiyeye münafi (zıt) olur” (M.A.Z.C. c001, 2 Şubat 1332, C.1, Birleşim 30, s.453).

“Her kanunda az çok bir takım tabirat-ı mübheme bulunur. Bunlar hükkâmın takdir ve tatbikine aittir. Asıl mesele kanunun hüsnü tatbikindedir. Maddeler ne kadar şümüllü yazılmak lazım gelirse gelsin, fena tatbik olunan kanun, şüphesizdir ki fena netice verir” (M.A.Z.C. c001, 2 Şubat 1332, C.1, Birleşim 30, s.455).

“Bizim Kanun-ı Cezamızda rüşvet, cinayet nev’inden ad ve itibar olunmuştur. Bu itibarla rüşvet aldığı tebeyyün eden bir adam, kalebentlik cezasına mahkûm olur” (M.A.Z.C. c002, 1 Mart 1333, C.1, Birleşim 37, s.71).

Mustafa Hayri Efendi Ayan Meclisinde üçüncü dönemde takrirler de vermiştir. Bunlardan biri şudur:

“Meclis-i Âyan Riyaset-i Celilesine

Rüfekaamızdan Damat Ferid Paşa Hazretleri, geçen içtimada ariza-i cevabiyenin tarz-ı tahririni tenkit sırasında her nedense Reis-i sâbıkamız Said Paşa¹⁰ merhuma da teşmil-i itiraz ederek: “Bu Mecliste bir Said Paşa vardı. Bu onun asar-ı muzırındanandır” buyurdular. Said Paşa, memuriyet-i Hükümette ve sadr-ı Devlette vatana yarım asırdan fazla müddet hizmet etmiş ve nihayet Meclis-i Âli’nin vazife-i Riyasetini Meşrutıyyete şerefbaş olacak surette ifâ eylemiş bir zat olup, yalnız Encümenimizden değil, heyhat ki, aynı zamanda bu fani dünyadan da el çekmiş bulunduğu ve hiç olmazsa her meyyit gibi hayır ile ülyâda müstehak bulunduğu sırada, kadirşinasiyi, silsile-i itirazat arasında ve hissiyat-ı kadirşinasiyi rencide edecek surette zikredilmesi, hiç tehiyye etmem ki, Rüfeka-i Muhteremenin kâffesini müteessir etmiş ve yine şüphe etmem ki, o gün Ferid Paşa Hazretlerinin beyanatı cevapsız kalması bir zühulden ileri gelmiştir. Binaenaleyh Said Paşa’nın mezaya-yı aliyesi önünde duyduğu hiss-i tazimi halâ muhafaza eden Heyet-i Âyanın içtimai sabıkındaki tesirini bugün merhum müşarünileyhin hatırasına ve hakkına göstereceği eser-i hürmetle izhâr buyuracağına kani olduğundan, işbu takrir-i acizinin Huzur-u Heyette kıraatini teklif ederim. Hayri” (M.A.Z.C. c001, 22 Teşrin-i sani 1333, C.1, Birleşim 6, s.67).

Bu takrirle Hayri Efendi, Damat Ferid Paşa’yı eleştirmiş ve onun tarafından Mehmed Said Paşa’ya yapılan eleştiriye tahammül edemediğini ortaya koymuştur.

6- Meşihat Makamına Atanması ve Çalışmaları

Hayri Bey, Said Halim Paşa Kabinesinde Evkaf Nazırı iken buna ilaveten Şeyhülislâmlık görevi de 16 Mart 1914 tarihli Hatt-ı Hümayunla uhdelirine tevcih ve ihale edilmiştir (İlmiye Salnamesi:1334, 639).

¹⁰ Ayan Reisi Said Paşa, 3 Rebiyülahir 1332 / 1 Mart 1914 tarihinde vefat etmiştir (Türkgeldi: 1987, 111).

Hayri Efendi'nin meşihat makamına atandığını ifade eden söz konusu Hatt-ı Hümayun 17 Mart 1914 tarihli Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır:

“Hatt-ı Hümayun Hazreti Padişahi Suret-i Münifesidir:

Vezir-i maâlisemirim Mehmed Said Paşa

Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin vuku'-ı istifasına ve makam-ı meşihat bilcümle mahâkim-i şer'iyye ve medâris-i ilmiyyenin mercii olub, müessesat-ı mezkûrenin ahkâm-ı şer'iyye ve ihtiyacat-ı hâzıraya göre tanzim ve ıslah umûru lâbüdd ve Evkaf-ı Hümayunumuz Nazırı Hayri Efendi'nin müessesat-ı ilmiyye ve hayriyye-i vakfiyyenin hüsn-i idaresi emrinde mesai'-i reviyet-mendanesi meşhud olmasına ve kendisi esasen tarik-i ilmiyyeye mensub ve muamelat-ı şer'iyyeye vakıf bulunmasına mebni mesned-i meşihat-ı İslâmiyye uhde-i istihâlîne tevcih ve ihale olunarak Bab-ı Âlimize i'zâm kılınmıştır. Cenab-ı Hakk tevfiyat-ı semedaniyyesine mazhar buyursun. Amin bi hürmeti seyyidel mürselin. 18 Rebiyülahir sene 1332 ve 3 Mart sene 1330 (16 Mart 1914) Mehmed Reşad” (Takvim-i Vekayi: 1759, 1).

Bu atama bazı yazarlara göre, Osmanlı Devleti'nin meşihat makamına yapılan 172 nci atamadır (Danişmend: 1955, 559). Bazılarına göre de 167 nci atamadır (Öztuna: 1978; 10; 253). Ancak İlmiye Salnamesinde hayatı anlatılırken 124 üncü Şeyhülislam olarak verilmiştir (İlmiye Salnamesi:1334, 636). Bu farklılık bazı şeyhülislamların birkaç defa bu makama atanmış olmalarından ve bazen de Şeyhülislam ile Kazaskerlerin ortak listede yer almasından kaynaklanmaktadır.

Ali Emiri Efendi, “Kâinata böyle ilân eyledim tarih-i tam Mustafa Hayri Bey oldu yümn (uğur, mut, bereket) ile Müfti-l-enâm” sözleriyle onun Hicri “1332” (1914) yılında Şeyhülislâm olduğuna dair tarih düşmüştür (Pakalın: 2008, 22).

Osmanlı tarihçileri onu Ürgübî / Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi olarak anmaktadırlar (Danişmend: 1955, 559). Kendisi de verdiği fetvalarda ve özellikle meşhur Cihat Fetvasında “Hayri bin Avnî el-Ürgübî” unvanını kullanmıştır (Altunsu: 1972, 245).

Meşihat makamına geçmeden evvel Adliye ve Evkaf nezaretlerinde bulunduğu zaman sivil elbise giydiği ve kendisine “Hayri Bey” denildiği halde Şeyhülislam olunca ilmiye kıyafetine girmiş ve “Hayri Efendi” diye anılmaya başlamıştır (Danişmend: 1955, 560).

Hayri Efendi meşihat makamına atandığı sırada bir kere daha Sadrazam ve Hariciye Nazırı Mehmed Said, Harbiye Nazırı Enver, Dahiliye Nazırı ve Maliye Nazırı Vekili Talat ve Bahriye Nazırı Ahmed Cemal gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ünlü simalarıyla bu kez de "Şeyhülislam ve Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hayri" unvanıyla bir arada bulunma ve hizmet etme imkânı bulmuştur (Takvim-i Vekayi: 1783, 1).

Mustafa Hayri Efendi'nin meşihat makamında yaptığı önemli işlerden biri ünlü Cihat Fetvasını vermiş olmasıdır. Onun bu davranışı, Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'na girmesini onayladığı anlamına gelmektedir (Tepekaya: Osmanlı – Alman İlişkileri, 51).

Ancak Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa gireceği ve Almanya ile bu konuda varılan mutabakatın, Cihat Fetvasını verecek makamın sahibi Şeyhülislâm Hayri Efendi'den de gizlendiği ve Maliye Nazırı Cavid Bey ile Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın da gelişmelerden haberdar edilmediği iddia edilmektedir (Bayur: 1991; 2/4, 629). 10 Ağustos 1914'te anlaşmanın görüşüldüğü Encümen-i Vükelâ toplantısında Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi bulunmamıştır (Bayur: 1991; 3/1, 99). Yine iddiaya göre bu konudaki gelişmeleri Şeyhülislâm Hayri Efendi başta olmak üzere bazı Hükümet üyeleri de anlaşma imzalandıktan sonra duymuşlardır (Bayur: 1991; 3/1, 247).

Başka bir iddiaya göre de Sadrazam Said Halim Paşa, Şeyhülislâm Hayri Efendi, Talat Bey ve Enver Paşa başından beri olaydan haberdardır. Daha sonra Cemal Paşa öğrenmiştir. Ondan sonra da İbrahim Bey ve Şükrü Bey'e söylenmiştir. Diğer kabine üyeleri bu devlet sırrını vaktinden önce ifşa ederler endişesiyle Türk-Alman muahedesi hakkında bilgilendirilmemişlerdir (İrtem: 2004, 569).

Şeyhülislam Hayri Efendi, içinde bulunduğu hükümette Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Bey, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Adliye Nazırı İbrahim Bey ve Maarif Nazırı Şükrü Bey ile birlikte hareket ederek harp halinin kabulünün zaruri olduğuna dair bir tutanak düzenlemişler ve padişaha takdim etmişlerdir. Diğer hükümet üyeleri Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi, Ziraat ve Ticaret Nazırı Süleyman Elbistani, Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa ve Maliye Nazırı Cavid Bey savaşa karşı çıkararak görevlerinden ayrılmışlardır (Cemal Paşa, Hatıralar: 2006; 161, 162).

Hatta Sadrazam Said Halim Paşa'nın da savaşa karşı olduğu ancak Talat Bey ve Hayri Efendi tarafından tehdit yolu ikna edildiği de iddia edilmektedir (Esatlı: 2007, 67).

11 Kasım 1914'te olağan üstü toplanan kabinede yukarıda adları geçen nazırlar istifa ederken Meşihat ve Evkaf Nezareti de üzerinde bulunan Hayri Efendi, harbin gerekli olduğunda ısrar etmiştir. Nitekim kabinenin kararından sonra Şeyhülislâm Hayri Efendi, savaşı meşru kılan fetvayı vermiştir (İpşirli: 1998, 63).

Bu cihat fetvası İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan ve Karadağ devletleriyle müttefiklerinin hâkimiyet ve esaretleri altında bulunan Müslümanları onlara karşı ayaklandırmak ve bu devletlerin Müslüman tebaalarından toplayacakları askerlerin Türkiye ve müttefiki olan Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşmalarını önlemek için neşredilmiştir (Karal: 1996; 402). Şeyhülislam Hayri Efendi'nin verdiği cihat fetvasına bu açıdan bakılırsa o, sadece Osmanlı Devletinin siyasetine karışmakla kalmamış, bütün İslâm dünyasını hedef almıştır. Bu husus Osmanlı Şeyhülislamlık müessesesinin bütün İslâm âlemini kapsayan salahiyetini göstermektedir (İslâm Ansiklopedisi: 1997, 488).

Ancak bu fetva özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhalifleri tarafından eleştirilmektedir. Bu eleştiriyi yapanlar, söz konusu devletlerin tebaası olan Müslümanlar hakkında önceden herhangi bir çalışma yapılmadığını, bu insanların Hilafet makamı tarafından silahlandırılmadığını, Almanya ve Avusturya gibi devletlerin Hıristiyan devletler olduğunu ileri sürerek bu fetvayı İslâm tarihinde misli görülmemiş, garip bir fetva olarak nitelemektedirler (Danışmend: 1955, 419). Zira bu fetvayı eleştirenlere göre, Kur'an Yahudilerle ve Hıristiyanlarla antlaşma yapılmasını yasaklamaktadır. Oysa bu fetvada Avusturya ve Almanya, İslam Devleti'nin yardımcıları olarak gösterilmekte ve Müslümanların bu iki Hıristiyan devletine karşı savaşmaları halinde büyük günah işlemiş olacakları söylenmektedir. Hâlbuki Maide Suresinin elli birinci ayetinde "Ey insanlar! Yahudileri de Hıristiyanları da kendinize koruyucu edinmeyin. Onlar ancak birbirlerini korurlar. İçinizden her kim onları kendisine koruyucu edinecek olursa gerçekten o da onlardan olur, çünkü Allah kıycılara yol göstermez" buyrulmaktadır. Dolayısıyla bu fetva tartışmalıdır (Karal: 1996; 402).

Ayrıca bu fetvada, Halifenin Kureyş'ten olması gerektiğini ifade eden hadise dayanılarak itirazlar gelebileceği endişesiyle "Padişah-ı İslâm",

“Hilafet-i İslâmiyye” gibi tabirlerin kullanıldığı fakat doğrudan doğruya “Halife” tabirinin kullanılmadığı da iddia edilmektedir (Bayur: 1991; 3/1, 322).

Yine iddialara göre, Hayri Efendi’nin Şeyhülislâm olduğu dönemde, meşihat makamı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin çıkarlarına uygun hareket etmiş ve Cemiyetin politikalarını benimsemiştir. Hatta Mukaddes Cihat Fetvası bile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin isteği üzerine verilmiştir (Fedayi: 1999; 6; 449).

İçeride bu tür eleştiriler yapılırken Hayri Efendi verdiği bu fetva ile Birinci Dünya Savaşı yıllarında İngiliz propagandasının da hedefi olmuştur. Şeyhülislam Hayri Efendi’nin Ermenilerin öldürülmesi için bizzat emir verdiği de iddia edilmiştir (Avşar: 2004, 47). Bu fetvanın Almanya’nın çıkarları için verildiği, kıymetli ve görkemli İngiltere İmparatorluğunun egemenlik ve koruması altında üç yüz elli milyon Müslüman mutlu olarak yaşadığı, Şeyhülislam Hayri Efendi’nin bu mutluluğu bozduğu şeklinde propaganda yapılmış, beyannameler yayınlanmıştır (Avşar: 2004, 76-77). Hatta Şeyhülislam Hayri Efendi’nin katlinin vacip olduğu şeklinde ifadeler sarf edilmiş, Talat ve Enver Paşalarla birlikte onun İmparatorluğu gereksiz bir savaşa hatta Almanya’dan rüşvet alarak soktuğu yazılıp çizilmiştir (Kösoğlu: 2008; 380-381).

Benzer iddialar İngiltere’de tarih alanında çalışmalar yapan Hint asıllı Feroz Ahmad tarafından da ortaya atılmıştır. Ona göre, Ürgüplü Mustafa Hayri Bey’in Şeyhülislam olarak atanması İslâm geleneğine aykırıdır. İttihatçıların İslâmcı bir siyaset benimsedikleri ve bu makama çok önem veren Arapları yatıştırmaya çalıştıkları bir dönemde bu atamanın yapılmış olması daha da gariptir. Geleneksel olarak, Şeyhülislamlık kurumunun başına, İslâm dini ve kanunları (Şeriat) konusunda iyi bir eğitim görmüş ulema arasından seçilen biri getirilirdi. Hayri Bey bu seçkin zümreden olmakla birlikte, çoktandır onlardan ayrılmış, bu zümrenin simgesi olan sarığı bile bağlamaz olmuştu. Üstelik siyasete atılmış ve laik mahkemelerde görev almıştı. Devrimden sonra (II. Meşrutiyeti kastediyor) doğum yeri olan Niğde’den adaylığını koymuş mebus seçilmişti ve birçok kabinede Adliye ve Evkaf Nazırlığı yapmıştı. Gelişmekte olan bir toplumda, Şeyhülislamın gelenekçi-tutucu kesimden seçilmesi hayli baltalayıcı olabilirdi. Tutucu ve birlikte çalışmaya yanaşmayan bir Şeyhülislam, ıslahatı engelleyebilirdi. İttihatçılar 1914’te kendi adaylarından birini Şeyhülislamlığa getirecek, ıslahatın önündeki bu

engeli ortadan kaldıracak güce sahipti. Hayri Bey'in atanmasına tutucular tepki göstermediler, basın da bunu oldukça iyi karşıladı (Feroz Ahmad: 2007; 181-182). Görüldüğü gibi bu ifadeler kendi içinde çelişmektedir.

Şeyhülislâm Hayri Efendi'ye bir eleştiri de İhsan Adlî tarafından şu sözlerle yöneltilmiştir:

Bir sarık bir de uzunca cübbe,
Şeyh eden şâbbı¹¹ bugün hil'attir.
Şeyhülislâm olagelmiş Hayri,
Gerçi fetvayı veren Talat'tır (Pakalın: 2008, 22).

Bu eleştirinin de haklı tarafı yoktur. Zira Talat Paşa, 1917'de sadrazam olduğunda Hayri Efendi'yi Şeyhülislamlik makamına getirmek isteyecek ancak Hayri Efendi bunu kabul etmeyecektir.

Hayri Efendi'yi popüler kılan ve tarihe geçmesini sağlayan en önemli gelişme şüphesiz ki Birinci Dünya Savaşı sırasında verdiği meşhur fetvadır. Bu fetva şu ifadelerden oluşmaktadır:

"Minhu't-tevfik (Başarı ondandır)

Bu meselenin beyanında Eimme-i Hanefiyye (Hanefi Alimleri) den cevap bu veçhiledir ki:

İslâmiyet aleyhine tehcüm-i a'da (düşman saldırıları) vâki ve memâlik-i İslâmiyenin gasb ve gâreti (yağma, saldırı) ve nufûs-i İslâmiyenin seby (harbde esir olma) ve esir edilmeleri mütehakkık (tahakkuk eden, ortaya çıkan) olunca Padişah-ı İslâm Hazretleri nefir-i âmm (cemaati toplama, halkı askere sürme) suretiyle cihadı emrettikte, "İnfirû hifâfen ve sıkâlen ve câhidû biemvâliküm ve enfüsüküm" (Gerek hafif, gerek ağır olarak mallarınızla ve canlarınızla cihad edin) ayet-i celilesi hükm-i münifince (büyük, yüce hüküm) kâffe-i müslimin (bütün Müslümanlar) üzerine cihad farz olup, genç ve ihtiyar, piyade ve süvari olarak bilcümle aktârdaki (tarafklar, yanlar) müslimînin malen ve bedenen cihada müsâraat (teşebbüs, girişme) eylemeleri farz-ı âyin (her Müslümanın bizzat yerine getirmesi gereken ilâhi emir) olur mu? Ne buyrula? El-cevap: Allah-ü Teâlâ âlem (Allah bilir) olur. Ketebehu' el-fakir ileyhi Ta'âlâ Hayri bin Avnî el-Ürgübî Ufiye anhu (Allah'a muhtac olan Avni oğlu Ürgüplü Hayri tarafından yazılmıştır, günahları afvola)

¹¹ Genç, delikanlı.

Bu suretle elyevm (bugün, şu anda) Makam-ı Hilâfet-i İslâmiye ve memâlik-i mahrûse-i şâhâneye (Osmanlı Ülkesi, Türkiye) sefâin-i harbiyye (harp gemileri) ve asâkir-i berriyyesiyle (kara askerleri) hücum etmek suretiyle Hilâfet-i İslâmiyeye hudûd neuzübillâhi taâlâ (Allah korusun) nûr-ı âlî-i İslâmiyetin itfâ (söndürme) ve imhasına saî (çalışan) buldukları müte-hakkık (meydana çıkan, vuku bulan) olan Rusya ve İngiltere ve Fransa ile anlara muin (yardımcı) ve zahir olan (arka çıkan) hükümetlerin taht-ı idarelerinde (idareleri altında) bulunan kâffe-i Müslimînin dahi mezkûr hükümetlerin aleyhine ilân-ı cihad ederek bilfiil gazâyâ müsâraat eylemeleri farz olur mu? Ne buyrula? El-cevap: Allah-ü Teâlâ âlem olur. Ketebehu' el-fakir ileyhi Ta'âlâ Hayri bin Avnî el-Ürgübî Ufiye anhu

Bu suretle maksûdun (istenilen şey, istek) husûlü (ortaya çıkması) cemî-i Müslimînin cihada müsâraat etmelerine mütevakıf (bağlı) iken bazıları neuzübillâhi taâlâ tehâlûf (uymama) etseler, tehâlûfleri mâsiyet-i azîme (büyük itaatsizlik, günah) olup, gazab-ı lâhiye ve bu mâsiyet-i şenianın (ayıp, yakışsız iş) cezasına müstehak olurlar mı? Ne buyrula? El-cevap: Allah-ü Teâlâ âlem olur. Ketebehu' el-fakir ileyhi Ta'âlâ Hayri bin Avnî el-Ürgübî Ufiye anhu

Bu suretle hükümet-i İslâmiye ile muharebe eden hükümât-ı mezbûre (yukarıda adı geçen hükümetler) ahâli-i İslâmiyesinin kendilerini katl ve hat-ta cemî-i ailelerini mahv ile ikrâh ve icbar (zorlama, cebir) edilmiş olsalar bile hükümet-i İslâmiye asâkiriyle muharebe etmeleri şer'an haram-ı kat'î ile haram olup katil olmalarıyla nâr-ı cahîme (cehennem ateşi) müstehak olurlar mı? Ne buyrula? El-cevap: Allah-ü Teâlâ âlem olur. Ketebehu' el-fakir ileyhi Ta'âlâ Hayri bin Avnî el-Ürgübî Ufiye anhu

Bu suretle harb-i hazırda İngiltere ve Fransa ve Rusya ve Sırbıye ve Karadağ hükümetleriyle zahir iken taht-ı idarelerinde olan Müslümanların, Hükümet-i Seniyye-i İslâmiyeye muin bulunan Almanya ve Avusturya aleyhine harb etmeleri Hilâfet-i İslâmiyenin mazarratını (zarar, ziyan) mucib olacağından ism-i azim (büyük suç) olmakla azab-ı elîme müstehak olurlar mı? Ne buyrula? El-cevap: Allah-ü Teâlâ âlem olur. Ketebehu' el-fakir ileyhi Ta'âlâ Hayri bin Avnî el-Ürgübî Ufiye anhu (Altunsu: 1972; 245-246)

Görüldüğü gibi esas beş fetva veya beş kısma ayrılan bir fetva olarak da nitelendirilen bu fetvayı Hayri Efendi, Tevbe Suresinin kırk birinci ayetine dayandırmıştır. Bu ayet Hicretin dokuzuncu yılında Medine ile Şam arasında aşağı yukarı yarı yolda olan Tebük Seferi nedeniyle nazil olmuştur. Yolun

uzaklığı, ganimet elde etmek ihtimalinin karşılaşılabilecek güçlülere nispeten az oluşu ve Doğu Roma imparatorluğu ordularıyla dahi çarpışmak tehlikesi bulunduğu için bu sefere gitmek isteyenler pek az olmuştur. Başta Hayri Efendi olmak üzere İstanbul ulemasının, birkaç cihat ayeti içinde bunu seçmeleri belki de durum benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Bu benzerlik hem seferin arz ettiği büyük güçlükler, hem düşmanın gücü, hem de Hz. Peygamber zamanında Hristiyan bir devletle çarpışmak ihtimalini gösteren ilk sefer olmasından kaynaklanmıştır (Bayur: 1991; 3/1, 320, 321).

Bu fetva 14 Kasım 1914 Cumartesi günü yayımlandıktan sekiz gün sonra bir de altında yine Şeyhülislam Hayri Efendi ile seleflerinden üçünün, on bir kazaskerin ve en mühim ulemadan on dördünün isimleri bulunan 29 imzalı "Beyânnâme-i Cihâd" neşrolunmuştur (Danişmend: 1955, 420). Bu beyannamede, bütün yeryüzündeki Müslümanlara farz olan cihadın herhangi bir Hristiyan devletine karşı değil yalnız Hilafet-i İslâmiyyeye hücum ve savletlerini (saldırı) izhar ve ispat edenlere karşı olduğu belirtilmiştir. Hayri Efendi'nin buradaki amacı, savaşa katılmamış olan ancak sömürgelerinde Müslüman uyrukları bulunan Felemenk gibi devletleri kuşkulandırmamaktır. Bu beyannamenin yanı sıra bir de "Meclis-i Âli-i İlmi" tarafından yine cihad-ı ekber hakkında uzun bir beyanname yayınlanmıştır (Bayur: 1991; 3/1, 322).

Ayrıca Şeyhülislâm Hayri Efendi, İstanbul'da yabancı basına verdiği demeçte, Birinci Dünya Savaşı hakkındaki görüşlerini, ilân edilen cihad-ı ekberin boyutlarını ve mahiyetini Haçlı Seferleriyle mukayese ederek açıklamıştır (İpşirli: 1998, 63).

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Hayri Efendi, meşihat makamının da vermiş olduğu nüfuz ve bundan kaynaklanan padişahattan sonraki ikinci adam olma hasebiyle önemli bir kişi olarak etkili olmuş ve ittihatçıların ileri gelenleri onun bu nüfuzundan istifade etme yoluna gitmişlerdir. Ya da Hayri Efendi bu nüfuzu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Mesela, İstanbul şehremini Cemil Paşa'yı görevden almaya karar veren Dâhiliye Nazırı Talat Bey bu kararını ilgili kişiye şu sözlerle bildirmiştir: " Paşa, kendi hesabıma çok müteessirim. Ne yapayım ki iki büyük cereyan karşısında kaldım. Ben başta olduğum halde Enver, Cemal ve daha bir iki nazır behemehâl Emanette kalmanı istiyorduk. Fakat kim olduğunu senin de pek âlâ bildiğin bir zat, "Ya ben, ya şehremini" deyip duruyor. Ne yapalım biliyorsun ki geçenlerde cihat fetvası verildi. İşte bu es-

nada onun mevkiini terk etmesi bin türlü kîlü-kallere (dedikodulara) sebep olacak. Gerek dâhilde, gerek hariçte fena akisler yapacak. Bundan dolayı seni feda ettik. Emin ol ki yakında, hatta birkaç ay sonra, tekrar şehremetine geçeceksin.” (Bayur: 1991; 3/4, 525).

Gerçekte de Cemil Paşa ile Şeyhülislam Hayri Efendi arasında Evkaf ve Belediye münasebetleri, Meşihat binasının avlusunun parke döşenmemesi, Çemberlitaş'ta inşasına başlanan bir vakıf inşaatının Belediye tarafından durdurulması gibi sebeplerden anlaşmazlık vardı (Esatlı: 2007; 104-108). Ayrıca Cemil Paşa'nın yol çalışmaları sırasında ortada kalan Alemdar Mustafa Paşa'nın kabrini naklettirmesi, bazı türbe ve tekkelerin yine benzer maksatla yıkılması da anlaşmazlığın bir diğer sebebiydi (Topuzlu: 1982, 113-114). Ancak bu anlaşmazlığı Belediye ile çıkar çatışmasına düşen bazı İttihatçı ileri gelenleri istismar etmişlerdir (Esatlı: 2007, 112). İstanbul şehrimini Cemil Paşa'ya bu görevinin yanı sıra İstanbul valiliği vekâleten tevdi edilmiş ise de bu mücadeleyi Hayri Efendi kazanmıştır. Çünkü o, hem Evkaf Nazırı hem de Şeyhülislâmdır (Topuzlu: 1982, 138).

Mustafa Hayri Efendi bilhassa Evkaf sahasındaki eserleriyle tanınmıştır. İstanbul'daki vakıf hanları onun zamanında yapılmış muazzam binalardır. Ayrıca İslâm Eserleri Müzesi'ni de o yaptırmıştır (Altunsu: 1972, 249). Bununla beraber fukaraya yemek dağıtan imarethaneleri kaldırıp vakıf hanları tesis ederek ihtiyaç sahiplerine yemek yerine para tevcih edilmesini tercih ettiği halde hanların gelirleri o gibi yardımlara tahsis edilemediğinden bu konuda da tenkide uğramıştır (Danışmend: 1955, 560). Mustafa Hayri Efendi, Türk Yurdu Mecmuasının Türk çocuklarına mahsus pansiyonunun da inşasını başlatmış ve inşaat çatıyı alacak kadar ilerlemiş olduğu halde onun görevden ayrılmasıyla tamamlanamamıştır (Akçuraoğlu Yusuf: 2009, 463). Evkaf Mektebini o kurmuştur. Vakıf muamelelerini düzene sokup, süratlendirmiştir. Vakıf müzesinin yanı sıra vakıf matbaasının kurulmasını sağlamıştır. Gureba Hastanesini yeni bina ve imkânlarla kavuşturmuştur. Vakıf kütüphanelerini tamir ettirmiştir. Fatih Camii'ne elektrik tesisatı döşeterek ilk defa bir vakıf eserin bu yolla aydınlatılmasını sağlamıştır. Tecrübeli devlet adamlarından vakıfların ıslahı ile ilgili olarak yazılı ve sözlü görüşler almıştır. Ancak devletin içinde bulunduğu genel şartlar yeterli olmadığından onun teşebbüslerinden de beklenen sonuç alınamamıştır (İpşirli: 1998, 63). Bu yüzden olsa gerek onun vakıfları düzeltmek ve yenilerini kurmak için yaptığı çalışmalar, boş yere yapılmış uğraş olarak nitelendirilmiştir (Meydan Larousse: 1990; 5; 727).

27 Mayıs 1915 tarihli Ermeni Tehcir Kanunu onun meşihat makamında bulunduğu sırada çıkarılmış ve uygulanmıştır (Kocahanoğlu: 1998, 486).

Şeyhülislam Hayri Efendi, Çanakkale Savaşı devam ederken, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 20 Haziran 1915 tarihli yazı ile Çanakkale'de düşmanın domdom kurşunu gibi vahşiyane silah ve mühimmat kullandığını dile getirerek bu durumu kınamıştır. Kendilerini yeri geldikçe medeni göstermeye çalışan kötü niyetli düşmanın bu barbarlığının gün yüzüne çıkarılması, uluslar arası hukuk ve insan haklarına uymayan bu hunharca saldırıların durdurulması için delillerin Müttefik devletler elçilerine gösterilmesi talep etmiştir (Albayrak vd: 2005, 136-137).

Şeyhülislam Hayri Efendi'nin meşihat makamında bulunduğu sırada gerçekleşen önemli gelişmelerden biri de kadim ananede mevcut bulunan resen arz salâhiyetini birkaç kez kullanmış olmasıdır. Hayri Efendi, yazılı olmayan hükümlerdeki birkaç tartışmalı meselede tercih olunan hükümü resen arz ile iradesini almıştır. Bunlardan biri bir adamın gaipliğinden ve nafaka tahsilinin güçleşmesinden dolayı zevcenin talebi ile nikâhın fesh olunacağı yolunda Maliki, Şafii, hassaten Hambeli mezhebinden mülhem olan hükümdür (Mardin: 1996, 107, 108).

Hayri Efendi'nin bu tür meselelerde resen arz ile irade almasına kabinedeki arkadaşları itiraz etmiş ve bu hareket teşri yani kanun yapma ve yürütme meclislerinin vazifelerine tecavüz mahiyetinde telakki edilerek gerek hükümet ricali arasında ve gerek İttihat ve Terakki Umumi Merkezinde dedikodular çıkmasına sebep olmuştur (Mardin: 1996, 109, 110).

Hayri Efendi'ye karşı İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin çıkarttığı müşkülatta ve icraatını baltalamak için yaptığı mukavemette bu resen irade alma işinin de az çok tesiri olduğu bilinmektedir (Mardin: 1996, 111).

Mustafa Hayri Efendi, Said Halim Paşa tarafından Avrupa sarayları örnek alınarak kurulan "Hanedan Komisyonu" nun da üyesi olup, hanedan üyelerinin doğum, ölüm ve evlenme gibi durumlarında Padişahın huzuruna çıkmış ve Padişah da kendisine değer vermiştir (Türkgeldi: 1987, 121).

Medreselere modern bilimin girmesi işi, ilk olarak onun şeyhülislamlığı döneminde ele alınmıştır (Bayur: 1991; 3/4, 381, 382). O önce Evkaf Nazırlığına ve sonra da buna ek olarak şeyhülislamlığa getirilmesi üzerine medreselerde önemli düzenlemeler yapmıştır (Tekeli-İlkin: 1993, 94). Medreseleri çağın üniversitesi haline getirmek için ciddi girişimlerde bulunmuş-

tur (Okyar: 1980, 259). Meşihat makamında bulunduğu sırada dinî bilgilerin öğretilmesi için gerekli modern metotlara dayanarak eğitim yapılmasına gayret göstermiş ve dinî bilgiler arasında pozitif bilimlerin de detaylı ve programlı olarak öğretilmesini sağlamış olan Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye medreselerini kurmuştur (Altunsu: 1972, 245). Medreseler üzerindeki bu düzenlemeler onun şeyhülislamlığı zamanında çıkarılan yeni bir "İslah-ı Medaris Nizamnamesi" ile gerçekleştirilmiştir (Albayrak: 1980, XXX; İhsanoğlu-Kaçar: 2002, 507-508). Hayri Efendi'nin bu dönemde medreseler üzerinde yaptığı düzenlemelerin amacı kudretli, bilgili ve müspet ilimlerle mücehhez müderrisler yetiştirmektir. Bu medreseden icazetname alan bir talebe müderris unvanını kazanmış ve İstanbul rüûsu almıştır. Bu medreselerde okuyan talebelerin dini ilimlerin yanı sıra müspet ilimlerle de tanışmaları sağlanmış ayrıca yabancı dil olarak da Fransızca, Almanca ya da İngilizce ve Rusça dillerinden birini seçmeleri sağlanmıştır. Ayrıca her gün beden eğitimi yapılması da hükme bağlanmıştır (Kütükoğlu: 1993, 508). Onun medreselerde yaptığı icraata "Teşkilat-ı Hayriyye" denilmiştir (İpşirli: 1998, 63). İyi vaiz yetiştirmek için Medresetü'l-Vâizîn'in açılışını da o gerçekleştirmiştir (Pakalın: 2008, 23). Yine onun zamanında Medresetü'l-Hattâtin ve Medresetü'l-Kudât adlarıyla yeni medreseler kurulmuştur (İpşirli: 1998, 63).

Ancak yeni açılan bu medreselerin ömrü az olmuş ve medreselerin ilgisiyle beraber Hayri Efendi'nin kurmuş olduğu bu müesseseler de kapanmıştır (Uzunçarşılı: 1988, 263, 267).

Hayri Efendi diğer makamlarda olduğu gibi meşihat makamında iken de siyasi mülahazalarla hareket etmemiş, liyakate önem vermiştir (Esatlı: 2007, 68). Cemiyet içi hizipleşmenin arttığı dönemlerde, akraba kayırma ve yozlaşmanın yaşandığı zamanlarda bu tür şeylere itibar etmemiş, bağımsız ve ilımlı bir siyaset izlemiştir (Feroz Ahmad: 2007, 209).

O İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1916 yılında yapılan kongresinde daha önce bulunduğu "Heyet-i Teşriyye" azalığının yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "Meclis-i Umumi" üyeliğine de seçilmiştir (Esatlı: 2007, 173).

Hayri Efendi ittihatçı olmasına rağmen, çoğu zaman ittihatçılarla da anlaşamayan dürüst, karakterli ve mülayim bir kişi olarak tanınmıştır (Kocahanoğlu: 1998, 638). Birtakım anlaşmazlıklara rağmen İttihat ve Terakki ileri gelenleri üzerindeki nüfuzu büyüktür (Ayışığı: 1997, 154).

İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin lüzumsuz masrafları ve ihtişamlı yaşayışları karşısında, 6 Mayıs 1916 tarihinde Şeyhülislâmlık ve Evkaf Nazırlığından istifa etmiştir (Altunsu: 1972, 246). İstifa sebebini resmîyette sağlık problemleri olarak göstermişse de Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey istifasının sebebini bizzat kendisinden dinleyerek hatıratına şöyle geçirmiştir: “Geçen gün Enver Paşa’nın yalısının arkasındaki köşkte vermiş olduğu ziyafette siz de hazırınız. Gördünüz; o masraflar, o ihtişamlar ne ile oluyor? Ben artık onlarla birlikte bulunamam” (Türk geldi: 1987, 122).

Onun Enver Paşa ile anlaşmazlığı ilk değildir. Bundan önce de Büyük savaş sırasında Sultan Reşad’a ameliyat yapıldığı sırada vükelâ Yıldız sarayında beklemekte iken, Şeyhülislâm Hayri Efendi ile Enver Paşa arasında hafif bir münakaşa cereyan etmiştir. Enver Paşa, makam-ı meşihatın kazai işlerle iştigalden sarf-ı nazar ederek İslâmiyeti i’lâ edecek (yüceltecek) hususata hasr-ı eşgal eylemesinin daha faideli olacağını söylemiştir. Bu sözler karşısında canı sıkılan Hayri Efendi: “Bu fikirler hep Türkçülerin eser-i ilkaâtıdır (telkinler)” diyerek Enver Paşa’ya münfailane (gücenmiş) mukabelede bulunmuştur (Türk geldi: 1987, 119; Bayur: 1991; 2/4, 359).

Aslında Şer’iyye Mahkemelerinin Meşihattan alınıp Adliye Nezaretine bağlanması, Kapitülasyonların kaldırılmasının Almanya ve Avusturya tarafından kabul görmesini sağlayacak laiklik yolunda atılacak adımlardan biri olarak görülmüş ve bu husus İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ileri gelenlerinin kafasında yer etmişti. Bu düşünce ileride şeyhülislâmlığın, kabineden çıkarılacağına da işareti olarak görülebilirdi. Fakat Hayri Efendi kendi zamanında bu işin gerçekleşmesini istememiştir. Ya da olacakları sezmiş ve istifa etmiştir. Dolayısıyla meşihat makamından istifa gerekçelerinden biri de bu olmuştur (Elmacı: 2005, 110, 233; Bayur: 1991; 3/4, 322, 323, 453, 461).

Ayrıca Hayri Efendi, Halil (Menteşe) Bey’in Adliye nezaretine atanmasını kendisine rağmen yapılmış bir muamele olarak telakki etmiştir. Kabinede yapılan değişiklikten haberdar edilmediği için meşihat makamından çekilmiştir. Her ne kadar kapitülasyonların kaldırılmasının kabulü için tevhid-i kaza konusu Almanya ve Avusturya tarafından dayatılıyordu ise de bunun gerçekleşmesi için uzun zamana ihtiyaç vardı. Dolayısıyla bundan ziyade, iddiaya göre, Talat Bey’in emrivakileri Hayri Efendi’nin istifasına sebep olmuştur (Bayur: 1991; 3/4, 323).

Şunu da ifade etmek gerekir ki Hayri Efendi ittihatçılarla tam anlaşmasa da İttihat ve Terakki Fırkasının ileri gelenleri tarafından benimsenen, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" fikri Talat, Enver, Cemal Paşalar ile Ziya Gökalp, Halil (Menteş), Dr.Nazım ve az da olsa Hayri Efendi'in ortalama düşünce, siyasal anlayış ve görüşlerini yansıtmaktadır. Bu da oldukça önemlidir (Bayur: 1991; 2/4, 374).

Hayri Efendi istifasının kabulünden bir gün önce Cuma namazını Eyüp'te Sultan Reşad ile birlikte kılmıştır. Bu davranışı istifadan vazgeçtiği şeklinde yorumlanmış ama o vazgeçmediğini, Halife ile son bir kez daha namaz kılmak için buraya geldiğini söylemiştir (Türkgeldi: 1987, 122). Daha önce de Sultan Reşad'a "Gazi" unvanının verilmesinin meşruiyetine dair bir fetva vermiştir. Bundan sonra Sultan Reşad, bu unvanı da kullanmıştır (İlmiye Salnamesi:1334, 641).

16 Mart 1914 Pazartesi günü meşihat makamına atanan Hayri Efendi, 6 Mayıs 1916 Cumartesi günü bu görevinden istifa etmiştir. Meşihat müddeti 2 sene, 1 ay, 21 gündür (Danişmend: 1955, 559).

Bazı yazarlara göre de Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, 16 Mart 1914 ve 8 Mayıs 1916 tarihleri arasında yukarıda belirtilenden iki gün fazla bu görevi yürütmüştür (Öztuna: 1978; 7; 303). Bu çelişki şuradan kaynaklanmaktadır. Şeyhülislam Hayri Efendi 6 Mayıs 1916 günü istifa etmiş, yeni Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi ise 8 Mayıs 1916 günü atanmıştır (Bayur: 1991; 3/4, 324).

Hayri Efendi, Padişahın isteği üzerine kendisinden sonra Musa Kâzım Efendi, Mahmud Esad Efendi, Necmeddin Molla ya da Hacı Evliya Efendilerden birinin Şeyhülislâm olarak atanmasının uygun olacağını ifade etmiştir (Türkgeldi: 1987, 122).

Bu meşihat süresiyle Hayri Efendi, Sultan V.Mehmed Reşad döneminde bir defada en uzun süre görev yapan Şeyhülislâm unvanına da sahip olmuştur (Altunsu: 1972, 280).

1916 yılında Avusturyalı Ressam Wilhelm Krauss, Erenköy'deki köşkte Hayri Efendi'nin portresini çizmiştir ki bu tablonun aslı Viyana Müzesinde bulunmaktadır (Altunsu: 1972, 243). Nahit Sırrı Örik ise Meşrutiyetin ikinci yılında görme imkânı bulduğu Hayri Efendi'yi şöyle tasvir etmektedir: "Uzun boylu, yuvarlak yüzlü, yuvarlak siyah sakallı ve yassı burunlu bir zattı" (Pakalın: 2008, 24).

7- Meşihat Sonrası Gelişmeler

Hayri Efendi, Şeyhülislamlık ve Evkaf Nazırlığından istifa ettikten sonra Sultan Reşad, Cuma selamлығы esnasında hazır olan Evkaf müsteşarı Münir Bey'e her defasında Hayri Efendi'yi sormuştur. Ancak bu durumu nakleden Ali Fuad Bey, Padişahın maksadının onu sormak olmadığını, bu vesileyle konuşarak Münir Bey'i taltif etmek istediğini ifade etmektedir (Türkgeldi: 1987, 275).

Mustafa Hayri Efendi, Sadrazam Said Halim Paşa'nın istifası üzerine kurulan Talat Paşa Kabinesi'ne girmemiştir. Onun meşihattan çekilmesiyle Evkaf Nezareti, Meşihat makamından ayrılmış ve Şura-yı Devlet Reisi İbrahim Bey, Evkaf Nezaretine vekâleten atanmıştır. Sultan Reşad ise meşihat makamından çekilen Hayri Efendi'yi Âyan üyesi seçerek bu konudaki Padişah iradesini Sadrazamlığa göndermiştir. Ancak Dâhiliye Nazırı Talat Bey, bu iradeyi durdurmuş yani hemen işleme koymamıştır (Bayur: 1991; 3/4, 324, 325). Hayri Efendi'nin ayan üyeliğine resmen atanmasının altı ay kadar geciktirilmesinde, medreselerin islahına karşı çıkan Maarif Nazırı Şükürü Bey'in de etkisi olduğu iddia edilmektedir (Türkgeldi: 1987, 123).

Hayri Efendi, ittihatçı olmasına rağmen, Adil Bey, Halil Bey, Talat Paşa hatta Said Halim Paşa gibi isimlerin sadaret makamına getirilmesi fikrini benimsememiştir. İttihatçılardan birinin sadrazam olmasının henüz zamanı gelmediğini savunmuştur (Esatlı: 2004, 294-296).

Buna rağmen, Talat Paşa 4 Şubat 1917'de Sadarete atanıp aynı gün kurduğu hükümette Hayri Efendi'yi Şeyhülislamlık ve Evkaf Nazırlığına vekâleten atarken, kabul etmemesi durumunda Musa Kâzım Efendi'nin atanacağı notunu düşmüştür. Hayri Efendi bunu kabul etmeyince Musa Kâzım Efendi atanmıştır (Türkgeldi: 1987, 126, 127).

Yine ilginçtir ki Talat Paşa sadarettten istifa ettikten sonra yeni kurulacak hükümette Cavid ve Rahmi Beylerle Hayri Efendi'nin yer almasını önermiştir (İnal: 1982; 4; 1750).

Bu arada bir öneri de Mustafa Kemal Paşa'dan gelmiştir. İstanbul'da yeni hükümeti kurma çalışmalarında bir tıkanma yaşanınca Mustafa Kemal, cepheden Sultan Vahideddin'e Başyaver Naci Bey vasıtasıyla bir mektup göndererek kurulacak hükümette kendisiyle birlikte Hayri Efendi'nin de yer almasını önermiştir. 11-13 Ekim 1918 tarihli olduğu tahmin edilen mektup şudur:

“Talat Paşa Kabinesinin meflûç bir halde, Tevfik Paşa Hazretlerinin muayyen bir kabine teşkilinde müşkülata maruz bulunmakta olduğunu haber alıyorum. Ordular muharebe kudretinden mahrum ve zaten kuva-yı mevcude müdafaadan aciz bir hale getirilmiştir. Düşman her gün daha müsait ve ezici şurut (şartlar) ihraz etmektedir. Müttefiken olmadığı takdirde münferiden ve behemehâl sulhu takarrür ettirmek lazımdır ve bunun için fevt olunacak bir an dahi kalmamıştır. Aksi takdirde memleketin kâmilenden çıkması ve devletimizin gayr-ı kabil-i telafi mehalike maruz kalması baid-ül ihtimal değildir. Muhterem Padişahımıza olan sadakat ve merbutiyetim ve vatanımın temin-i selâmeti itibariyle arz ederim ki Tevfik Paşa Hazretleri filhakika müşkülata tesadüf etmişlerse sadaretin derhal İzzet Paşa Hazretlerine tevcihi ve müşarünileyhin de esası Fethi, Tahsin, Rauf, Canbulat, Azmi, Şeyhülislâm Hayri ve acizlerinden mürekkep bir kabine teşkil etmesi zaruridir. Zevat-ı mezkûrenin vücuda getireceği kabine vaziyete hakim olabileceği zan-nü itikadındayım. Tevfik Paşa Hazretleri size isimlerini söylediğim zevata müracaat ettiği takdirde mazhar-ı teshilat olabilir zannederim. Mümkün ise bu zevatın Şevketmeâb Efendimize arzını rica ederim” (Bayur: 1991; 3/4, 709, 710).

Bu mektupta ifade edildiği gibi Mustafa Kemal Paşa’ya hükümette görev verilmemiştir ama bu mektubun yazıldığı günlerde kurulan İzzet Paşa Kabinesi’nde onun tavsiye ettiği isimlerden başta Mustafa Hayri Efendi olmak üzere birçoğuna görev verilmiştir.(Bayur: 1991; 3/4, 711). Buradan hareketle Mustafa Kemal’in kendisinin olmasa da fikirlerinin bu kabineye girdiği görülmektedir (Akşin: 1976, 73).

14 Ekim 1918’de kurulan Ahmed İzzet Paşa’nın Mütareke Kabinesinde, Adliye Nazırı olan Hayri Efendi, böylece 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalayan İzzet Paşa Hükümeti içerisinde de yer almıştır. Bu kabinede Şeyhülislam olması gündeme gelen Hayri Efendi’nin bu göreve getirilmesini Padişah Vahideddin kabul etmemiştir (Türk geldi: 1987, 152). Ahmed İzzet Paşa’nın hükümeti kurarken İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden çekindiği için Hayri Efendi gibi Cemiyete pek yakın kişileri kabinesine almayı uygun gördüğü de iddia edilmektedir (Akşin: 1976, 27-28)

Ahmed İzzet Paşa ise Hayri Efendi’yi Dâhiliye Nezareti’ne getirmek istediğini ancak bir daha sarığı çıkarmanın kendisine pek zor geleceğini öne süreren Hayri Efendi’nin bunu kabul etmediğini ve yine rica minnet Adliye Nazırlığını kabul ettirebildiğini ifade etmektedir (İnal: 1982; 4; 1983).

Mütarekenin imzasından kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenlerinden Talat, Enver, Cemal Paşalar ve diğerlerinin İstanbul'dan ayrılarak yurtdışına çıkışlarını takiben, Sultan Vahideddin, Ahmed İzzet Paşa Kabinesi'ndeki İttihatçılardan Hayri Efendi ile Cavid ve Fethi Beylerin ayrılmalarını 19 Kasım 1918'de istemiş, Hayri Efendi ve Cavid Bey hemen istifa ederek ayrılmışlardır (Altunsu: 1972, 247).

Ancak Ahmed İzzet Paşa, Hayri Efendi ve Cavid Bey'in istifalarını geri almaları için Rauf Bey'i görevlendirmiş onlar da istifa sebeplerinin şahsi olmadığını Hükümeti güç durumunda bırakmamak için istifa ettiklerini belirtmişlerdir. Rauf Bey'in önerisiyle istifalarını geri almışlardır (Orbay: 2005, 220). Fakat baskılar artınca kısa bir süre sonra hükümet topluca istifa etmiştir (Türkgeldi: 1987, 158). Çünkü İzzet Paşa'ya göre, Hayri Efendi mübarek bir zattir. Bir kanaat icabı İttihat ve Terakki taraftarı olması cürüm değildir (Okyar: 1980, 258-259). Dolayısıyla Hayri Efendi başta olmak üzere İttihatçı üyelerin istifaya zorlanması İzzet Paşa Hükümeti'nin sonu olmuştur.

Hayri Efendi'nin İzzet Paşa Kabinesinden İttihatçı olduğu için ve de Cihat Fetvasını verdiği için yapılan baskılar sonucu istifası (Bayur: 1991; 3/4, 715, 784) ve ardından kabinenin de çekilmesinden sonra 4 Mart 1919'da kurulan Damat Ferid Paşa Hükümeti zamanında, I.Dünya Savaşına girilmesine sebebiyet verdikleri gerekçesiyle İttihatçı arkadaşlarından Musa Kâzım Efendi, Said Halim Paşa, Fethi Bey ile birlikte Hayri Efendi de tutuklanarak Bekirağa Bölüğünde hapsedilmiş ve aynı zamanda yargılanmak üzere Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbine verilmiştir. Bekirağa bölüğünde tutuklu iken Said Halim Paşa, Fethi Bey ve diğerleri, Hayri Efendi'nin yönettiği bir toplantı yapmışlar ve bu toplantıda Hayri Efendi, divan-ı harbe gönderilmelerinin hukuk kurallarına ve anayasaya uymadığını, özel bir mahkeme kurulması ve orada muhakeme edilmeleri gerektiğini ifade ederek Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbine gitmemeyi ve ifade vermemeyi önermiştir. Fethi Bey ise hukukçu olmadığını, bununla beraber mahkemeye giderek haklarının savunulmasını ileri sürmüştü de neticede herkes düşüncesinde serbest kalmış ve Hayri Efendi mahkeme huzuruna çıkmadan yazılı bir savunma göndermiştir. Bunun üzerine Divan-ı Harb, onun aleyhinde her hangi bir karar vermemiştir (Altunsu: 1972, 247).

Hayri Efendi'nin yazılı savunması Meclis-i Mebusan tarafından oluşturulan Beşinci Şubede de okunmuştur. Bu ifadeye göre, Karadeniz'de Türk ve Rus donanmaları arasında yapılan mücadeleden Sadrazam Said Halim Paşa

başta olmak üzere Hayri Efendi'nin hatta Talat Paşa'nın da haberi yoktur. Enver ve Cemal Paşalar hadiseye Rusların sebep olduğunu söylemişlerdir. Hayri Efendi, Enver ve Cemal Paşaların bu işi tek başlarına yapıyor olmalarına ihtimal verememiştir. Rusların, İngilizlerin ve Fransızların saldırılarından dolayı harbi kabulden başka çare kalmamıştır. Ayrıca Rusya'nın öteden beri Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri ve saldırgan tutumu da savaş kararı vermesinde etkili olmuştur. Kendisinin itilaf hükümetleri tarafından yapıldığı iddia edilen faydalı tekliflerden haberi olmamıştır. Harbin sevk ve idaresi ve personel seçimi Harbiye Nezaretine aittir. Bu konudaki ihmallerle ilgisi yoktur. Ermeni Tehcir Kanunu Ermenilerin isyankâr tavırlarından, savaş halindeki Osmanlı Ordusuna saldırmalarından dolayı çıkarılmıştır. Kanunun uygulanması sırasında yaşanan yolsuzlukların, aksaklıkların giderilmesi için de Talat Paşa nezdinde girişimlerde bulunmuştur. İstila ya maruz kalan bazı mahallerin gizli tutulması askeri mülahazalardan kaynaklanmıştır. Hükümette bulunduğu süre içinde Rusya'nın çöküşüyle ilgili olarak itilaf devletleri tarafından yapıldığı iddia edilen barış tekliflerinden haberdar olamamıştır. Bazı kişi ve şirketlerin harp yıllarında menfaat temin etmiş olmasının kendisiyle ilgisi yoktur. Harp zamanında her memlekette matbuat üzerinde sansür uygulamaları görülür. Halka musallat olmuş çetelerle kendisi gibi hiçbir heyet-i vükela üyesinin ilgisi yoktur. Hayri Efendi, 10 Aralık 1918 tarihli bu ifadesinin sonunda "Şeyhülislam-ı Esbak, Âyandan Hayri" unvanını kullanmıştır (Kocahanoğlu: 1998, 481-489).

İstanbul'da yargılamalar devam ederken, Fransız İşgal Kuvvetleri Komutanı d'Esperey, İstanbul Hükümeti'ni ve başında bulunan Damat Ferid Paşa'yı uyararak başta Said Halim Paşa ve Şeyhülislam-ı sabık Hayri Efendi olmak üzere İttihatçı (Jön Türk) bakanların tutuklanmasını aksi takdirde İstanbul'un resmen işgalinin gündeme geleceği tehdidini savurmuştur (Sarıhan: 1993, 127).

O günlerde Rum ve Ermeni kiliselerinin baskısı sonucu, vaktiyle güya öldürülen Rum ve Ermeni papazlarına karşılık, büyük makamlarda bulunmuş bir Türk din adamının asılmasına karar verildiği ve bunun da Şeyhülislâm ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi olacağı söylentileri çıkarılmıştır. Bunun üzerine Fethi (Okyar) Bey, Damat Ferid Paşa'ya bir mektup yazarak bunu önlemesini talep etmiştir (Okyar: 1980, 283).

9 Mart 1919'da tutuklanan Mustafa Hayri Efendi, İngiliz Karadeniz Orduları Başkomutanı General Milne'in emriyle tutuklu bulunduğu Bekiraga Bölüğünden alınmış, diğer pek çok milletvekili ile birlikte 26 Mayıs

1919 tarihinde Ziya Gökalp'in de içlerinde bulunduğu bir grupla birlikte İstanbul'dan Malta'ya sevk edilmiştir. Bu tarih bazı kaynaklarda 28 Mayıs 1919 olarak geçmektedir (Tansel: 1989, XXXIV; Sarıhan: 1993, 283).

Oysa yaşanan gelişmeleri Hayri Efendi Meclis-i Ayan Riyasetine gönderdiği ve 26 Ocak 1920 tarihinde Meclis-i Ayan'da okunan istida türündeki mektubunda şöyle anlatmaktadır:

“Meclis-i Âyan Riyaset-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri;

10 Mart 1335/1919 tarihinde evvela hanemde tevkif edildim. 29 Martta da evimden hasta hasta kaldırılarak tevkifhane-i askeriyyeye kapatıldım. Orada hiçbir suale maruz olmaksızın 70 gün hürriyet-i şahsiyemden mahrum bırakıldıktan sonra 19 Mayıs 1335/1919 tarihinde isticvap (sorgu) olunabildim. Sordukları suallerden kemal-i hayret ile anladığıma göre, aleyhimde tertip edilmek istenilen cürüm kuva-yı selase-i Devlet haricinde dördüncü bir kuvvet teşkili ile şekli-i hükümeti tağyir etmekten ibaret imiş. Bu esnada bittabi layık olan cevabı verdim. Fikr-i hukuk ve kavaid-i adl ve hakkın kabul edemediği her türlü ahvalin ittihazından perva edilmemekte olmasına rağmen, her nasılsa aleyhimde tevkif müzekkeresi ısdar (düzenleme) ve tebliğ edilemedi. Fakat memleketin haysiyet ve şerefine fenalık ve Hakk-ı Âli-i Hükümraniye muhalif olarak birçok vatandaş ile birlikte ecnebi bir hükümete teslim edildim. 8 mahtan (ay) beri mevkii ve haysiyetimle, ahval-i sıhhiyemin icabatı ile mütenasip olmayan bir hayatı kahır ve sefalet içinde muntazır-ı adalet bulunuyorum. Kalp illetinden hatarlı (muzdarip) bir halde malul bulunduğumu mübeyyin bura heyet-i tıbbiyesince verilip, avdetim lüzumunu işaret eden rapor bile Ferid Paşa Kabinesi tarafından nazar-ı iltifat ve ehemmiyete alınmadı. Bu gün Millet'in gösterdiği azim ve celadet eseri olarak Meclis-i Milli'nin güçü adıyla bir devre-i adaletin hulul etmiş olacağını ümit etmek istediğimden işbu arizamın Heyet-i Ummiyede kıraatine müsaade buyrulmasını rica ederim efendim hazretleri.

6 Teşrin-i sani 1335, Malta'da Salvator Kalesinde, Şeyhülislam-ı Esbak, Ayandan Hayri” (M.A.Z.C. 4.Dönem, c001, 26 Kanun-i sani 1336, C.1, Birleşim 4, s.23).

Hayri Efendi orada bir buçuk yıldan fazla süren sürgün hayatı sona erince tekrar yurda dönmüştür. Ziya Gökalp, Malta'dan yazdığı 25 ve 28 Nisan 1921 tarihli mektuplarında Şeyhülislam Hayri Efendi'nin de aralarında bu-

lunduğu üç kişinin daha önce serbest bırakıldığını ifade etmektedir. Ayrıca o dönemde Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nin 11 Aralık 1920 tarihli 84 numaralı nüshasında, Şeyhülislam Hayri Efendi ve Çürüksulu Mahmud Paşa'nın serbest bırakıldıkları haberi yer almıştır. Aynı şekilde adı geçen gazetenin 96 nolu ve 12 Ocak 1921 tarihli nüshasında ise Hayri Efendi'nin Antalya'ya geldiği haber verilmiştir (Tansel: 1989, XL). Bu arada 15. Kolordu Komutanı sıfatıyla Erzurum'da bulunan Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul matbuatı hakkında Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'yı bilgilendirmek için gönderdiği bir raporda 21 Mayıs 1919 tarihli İkdâm Gazetesini kaynak göstererek aynı tarihte İstanbul'da Sultanahmet'te bir miting yapıldığını ve bu mitingde Şeyhülislam Hayri Efendi'nin bir nutuk irad ettiği bildirilmektedir ki bu tarihte Hayri Efendi tutuklu ya da gözlem altındadır (Karabekir: 2008; 2; 850).

Ziya Gökalp'in Malta'dan yazdığı mektuplarda Hayri Efendi'nin adı geçmektedir. Eşine yazdığı 4 Aralık 1919 tarihli mektupta şunları söylüyor: "Bizim yerimiz Malta'nın en sıhhi mevki'i olduğu içindir ki, dün Şeyhülislâm Hayri Efendi, San-Salvador'dan benim binaya nakledildi. Bulduğumuz yeri çok beğendi. Yarın Atif Bey de bizim binaya getirilecek. Demek ki sıhhatinden dolayı daha iyi bir mevkide bulunması lazım gelenler, hep bizim ârâm-gâha (dinlenme yeri) geliyorlar" (Tansel: 1989, 97).

Gökalp, kızlarına yazdığı yine 4 Aralık 1919 tarihli başka bir mektupta ise Hayri Efendi ile ilgili olarak şunları yazıyor: "Çarşılarda dolaştıktan sonra meskenimize geldik. Gelince Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin içimize gelmiş olduğunu gördük. Zaten kendileri için bir daire hazırlanmıştı" (Tansel: 1989, 99).

Ziya Gökalp, 8 Kasım 1920 tarihli mektubunda ise konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Şeyhülislâm Hayri Efendi'yi, hasta olduğundan serbest bıraktılar. İster Avrupa'ya, isterse İstanbul'a gidebilecek. Bana hasta diyenlerin yalan söylediğini bu işten de anlayabilirsiniz; hasta olsaydım, şimdi ben de esaretten kurtulmuş olacaktım. Latifeyi bir tarafa bırakalım. Şimdi siyaset değişmiş gibi gözüküyor. Evvelce birkaç kere Hayri Efendi için tabipler rapor vermiş iken, serbest bırakılmasına müsaade etmedilerdi. Şimdi âdi bir müracaatla müsaade ettiler. İhtimal ki yakında hepimizi bırakacaklardır" (Tansel: 1989, 483).

Gökalp, 10 Ocak 1921 tarihli mektubunda ise yine konuyla ilgili şunları söylemektedir: "Burada hepimiz sıhhatteyiz. Avrupa'ya gidenler yalnız Şeyhülislâm ile Sudi Bey'dir" (Tansel: 1989, 530).

Ziya Gökalp'in mektuplarında Hayri Efendi'nin adı son olarak şöyle geçmektedir: "Dünyayı idare edenler bu kadar zalim iseler, masumların, mazlumların mahvolmasına lakaydlıklarında devam ederlerse, iki sene bu işkenceyi çektiğimiz gibi, kim bilir daha ne kadar müddet de çekeriz. Hayri Efendi'yi hastalığının vahametinden dolayı bıraktılar. Hasılı bu gelmek, yahut serbest bırakılmak havadislerine büyük bir kıymet vermeyin" (Tansel: 1989, 537, 538).

Hayri Efendi'nin Malta'da bulunduğu sıralarda sayısı binlerle ifade edilen ve aralarında İslâm âleminin ileri gelenlerinin de bulunduğu büyük kalabalıklar tarafından lehinde nümayiş ve müracaatlar yapılmış ve bu İslâm büyüğünün sürgünde bulunması kınanmış, serbest bırakılması istenmiştir (Altunsu: 1972, 247).

Meclis-i Âyan genel kurulunda 1 Mart 1920 tarihinde yapılan görüşmeler sonunda Malta'da tutuklu bulunan ayan üyelerinden İbrahim Bey ve Şeyhülislam-ı sabık Hayri Efendi'nin mazeretli sayılması ve maaşlarının ödenmesi kararı da alınmıştır (Sarıhan: 1994, 401).

8- Anadolu'ya Dönüşü ve Vefatı

İslâm dünyasında gösterilen tepkiler ve Hayri Efendi'nin rahatsızlığını göz önüne alan İngilizler onu muayene için Roma'ya göndermişlerdir. Böylece Hayri Efendi diğer arkadaşlarından önce serbest kalmıştır (Talat Paşa'nın Anıları: 2006, 148). Hayri Efendi'nin Malta'ya gönderilmeden önce İstanbul'da iken de hasta olduğu ve bu yüzden tutuklanmadığı yalnızca gözlem altına alındığı da iddia edilmektedir (Sonyel: 2008, 136). Onun erken serbest bırakılması tartışma yaratmıştır. Çünkü o İngilizlere karşı savaş açan bir kabinenin üyesi idi. Ama Malta'da tutuklu bulunanlar arasında savaşa karşı çıkanlar da vardı. Savaşa karşı çıkanlar tutuklu iken Hayri Efendi'nin serbest bırakılması eleştiri konusu edilmiştir (Talat Paşa'nın Anıları: 2006, 148).

Malta'dan ayrılarak Roma'ya gelen Hayri Efendi orada Celaleddin Arif ve Mustafa Kemal (Atatürk) ile temasta bulunan Hüseyin Ragıp (Baydur) Beylerle buluşmuş ve tedavi edilmiştir. Bu arada Papa'nın kendisi ile görüşmek istediği bildirilmiş, Hayri Efendi, Hıristiyan âleminin başı ile Müslüman âleminin başı olarak görüşme yapılmasını ve bu görüşmeyi ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun harbe girme sebeplerinin iradesi dışında olduğunu, diğer devletlerin buna sebebiyet verdiklerini Papa'nın ilân etmesi şartı ile

kabul edeceğini bildirmiştir. Papa'nın bu şartlarla görüşülemeyeceğini belirtmesi üzerine buluşma gerçekleşmemiştir (Altunsu: 1972, 248). Ayrıca Hayri Efendi'nin Papa ile görüşme şartı olarak Anadolu'daki Yunan zulmünü engelleme konusunda bir teşebbüsü olursa kendisini ziyaret edebileceğini söylemesi üzerine görüşmenin gerçekleşmediği de iddia edilmektedir (İpşirli: 1998, 63).

Hayri Efendi yine Roma'da bulunduğu sırada kendisini beraber çalışmak amacıyla Berlin'e çağırın Talat Paşa'nın teklifini de kabul etmemiş ve kendilerinin artık zamanı geçmiş ve görevini yapmış insanlar olduğunu ileri sürmüştür (Altunsu: 1972, 248).

Hayri Efendi İstanbul Hükümetinin icraatından memnun olmadığından İstanbul'a gitmektense Anadolu'ya geçmeyi tercih etmiştir (İpşirli: 1998, 63).

O, Hüseyin Ragıp Bey'le birlikte bir İtalyan gemisi ile Antalya'ya gelmiştir. O sırada Anadolu'da bulunan Şeyh Sunusi'nin otomobiline alınmış ve Konya Ereğlisi yoluyla Ürgüp'e gidip orada yaşamayı düşünürken, Afyon'a geldiklerinde, akrabası Refet (Bele) Paşa kendisini karşılamış, Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı talimata göre, Ereğli yolu ile Ürgüp'e değil, Eskişehir yoluyla Ankara'ya gidileceğini bildirmiştir. Eskişehir'e gelince, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa kendisini karşılamış, birlikte 13 Şubat 1921 günü (Sarıhan: 1995, 407) trenle Ankara'ya gelmişlerdir. Ankara'da, Diyanet İşleri Başkanı Rifat Bey (Börekçi)'in evinde misafir kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa kendisi ile görüşerek birlikte çalışmalarını ve Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Ardahan mebusluğu ile Şer'îye Vekâleti'ni kabul etmesini istemiştir. Hayri Efendi ise Mustafa Kemal Paşa'nın samimi arzusuna karşı, rahatsızlığı sebebiyle özür dilemiş, ayrıca kendisinden sonra diğer İttihat ve Terakki mensuplarının da gelebileceklerini, bu sebeple huzurunun bozulacağını, İttihat ve Terakki mensuplarının emrine giremeyeceğini beyan ederek kendisinin mazur görülmesini istemiştir (Altunsu: 1972, 248).

Bazı kaynaklarda Hayri Efendi'nin İtalya yoluyla İstanbul'a döndüğü de iddia edilmektedir (Pakalın: 2008, 23).

Bu arada Şeyhülislam Hayri Efendi'nin üst düzey masonluğunun belge ile sabit olduğu (Akgündüz-Öztürk: 1999, 311) ve ayrıca Nakşibendi Şeyhi Küçük Hüseyin Efendi ile irtibatı bulunduğu da iddia edilmektedir (Yalçın: 2004, 210; Yalçın: 2006, 40, 68). İstanbul'dan bir şehzadeyi Anadolu'ya

getirelim ve İstanbul – Ankara ikiliğini ortadan kaldıralım teklifinde bulunduğu ve kendisinin İbrani asıllı olmasının yüksek ihtimal olduğu da iddialar arasındadır (Küçük: 2006, 101-102). Hâlbuki 131 Şeyhülislamın yalnız 9'u Türk asıllı değildir. Bunlar da Arap, Boşnak, Gürcü, Çerkez ve Arnavut'tur (Öztuna: 1978; 10; 255). Yani İbrani asıllı bir şeyhülislam'dan hiçbir ciddi kaynakta bahsedilmemektedir. Bu iddia doğru olsaydı, Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin farmason olduğu söylentilerini dikkate alarak onu atamak istemeyen (Cemiyetin baskısıyla atamak zorunda kalmıştır) Sultan Reşad, Hayri Efendi'yi iki yıldan uzun bir süre o makamda tutmaz ya da en azından istifa ettiğinde, istifasını geri alması için teşebbüste bulunmazdı (Türkgeldi: 1987, 122). Ankara'ya bir şehzade getirme fikrine gelince, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'dan itibar görmesi, kendisine görevler verilmesi, önerilerinin dikkate alınması bunun da asılsız bir iddia olduğunu göstermektedir.

Hayri Efendi, Ürgüp'e gitmek istediği sırada Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa ve arkadaşlarının zorla Ankara'da tutulması niyetinde olduğunu söylemiştir. Hayri Efendi ise onların İstanbul'da bulunmalarının Milli Mücadele'nin ve Mustafa Kemal Paşa'nın lehine olacağını ve kendisi için çalışmaya söz verdiklerini ileri sürerek, gitmelerine müsaade etmesini ve Ürgüp'e gidince kendisinin başarılı olması için dua edeceğini belirtmiştir (Altunsu: 1972, 248, 249). İzzet Paşa da sonradan Hayri Efendi'nin bu girişimini doğrular mahiyette konu ile ilgili olarak şunları söylemiştir: "Londra Konferansına Ankara murahhasları davet edildikten sonra zannımca, Hayri Bey merhum ile İsmet Paşa'nın delaleti ve belki bizce meçhul olan başka sebeplerin ilcası ile İstanbul'a avdetimize muvafakat edildi" (İnal: 1982; 4; 1999). Bu gelişme onun önerilerinin Mustafa Kemal Paşa nezdinde kabul gördüğüne işaret etmektedir.

Hayri Efendi, Kırşehir Mebusu Müfid Hoca'nın faytonu ile Ankara'dan Ürgüp'e gelmiş ve bir süre sonra 7/8 Ağustos 1922'de Ürgüp'te vefat etmiştir (Sarıhan: 1996, 571). Vefatından önce Ürgüp'te hatıralarını kaleme aldığı da ifade edilmektedir (İpşirli: 1998, 63).

Ölüm tarihi hakkında farklı kaynaklarda çelişkili bilgilere rastlanmaktadır. 23/24 Ağustos 1922 (Mardin: 1996, 108) tarihinde vefat ettiği ya da ölüm tarihinin 1921 (Pakalın: 2008, 23; İpşirli: 1998, 62; Okyar: 1980, 259) olduğu hatta 7 Temmuz 1921'de öldüğü şeklinde ifadelere rastlanmaktadır (Kocahanoğlu: 1998, 639; Altunsu: 1972, 243; İpşirli: 1998, 63). Meydan

Larousse gibi önemli bir kaynakta ise ölüm tarihi 1927 olarak verilmiştir (Meydan Larousse: 1990; 5; 727).

Mezarı Ürgüp Cami-i Kebir'i (Büyük Cami) avlusundadır. Mezar taşına, yakın dostu Midhat Cemal (Kuntay) Bey'in¹² şu kıtası yazılıdır:

“Zati bu mezarın içi bilsen ne büyüktür,
Koynundaki nâ'şın ne büyük kıymeti vardır.
Mes'ud ölüdür kabri değildir taşa muhtaç,
Her hatvede¹³ zikrettiği bir heykeli vardır!”

Sonuç olarak, Hayri Efendi, okumayı çok seven, halk ile irtibat halinde olan şair ruhlu ve vefalı bir kişidir. Osmanlı Devleti'nin yıkılış dönemindeki etkin simalardan biridir. Gayet iyi Arapça ve Farsça bildiği gibi, Malta'daki esaret yıllarında İngilizceyi de öğrenmiştir. Üç erkek evlâdından en büyüğü genç yaşta ölmüş, ikinci oğlu Suad Hayri Ürgüplü Gümrük ve Tekel Bakanlığı, Elçilik, Senato Başkanlığı gibi devlet hizmetlerinde bulunarak başbakanlığa kadar ulaşmıştır (Altunsu: 1972, 249). Diğer oğlu Münib Hayri Ürgüplü de hukuk alanında öğretim üyeliği yapmış ve 1957 seçimlerinde Nevşehir milletvekili olmuştur. (Türk Ansiklopedisi: 1971, 127).

Mustafa Hayri Efendi'nin memuriyet hayatının çabuk yükselmelerle geçtiği bilinmektedir. Bunun nedeni Hukuk Okulunu pekiyi derece ile ve birinci olarak bitirmesine rağmen, başka bir öğrencinin saraya yakınlığından dolayı birinci olarak gösterilmesi ve Hayri Efendi'nin ikinciliğe düşürülmesidir. Bu gelişmeden haberdar olan dönemin Adalet Bakanı Abdurrahman Paşa'nın avukat olmasına müsaade etmediği Hayri Efendi'yi sürekli desteklediği ve bu hızlı yükselişin ardındaki sebeplerden birinin de bu olduğu iddia edilmektedir (Altunsu: 1972, 249).

Halit Ziya Uşaklıgil'e göre Hayri Efendi, az söyler, daima uzun düşünür, harekete geçmek için acele etmez, fakat faaliyete başlayınca ağır yürüyor zannedilmesine rağmen çok iş çıkarır pek vakur bir zattır (Pakalın: 2008, 23).

Yine tanınmış muharrirlerden Nahit Sırrı Örik'e göre de; Hayri Efendi, pek izzetli ve elinden iş çıkar bir adamdır. Evkaf Nezaretinde evraka imza at-

¹² Midhat Cemal Kuntay Bey; hepimizin bildiği,
“Bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır,
Toprak, eğer uğruna ölen varsa vatandır” dizesinin yer aldığı “On beş Yılı Karşılarken” adlı şiirin de şairidir.

¹³ Adım.

makla gün geçirmemiş, pek çok eser vücuda getirmiştir. Yaptığı işlerle, düşünceleriyle hep Midhat Paşa'ya benzetilmiştir (Pakalın: 2008, 24).

Osmanlı Devleti'nin yıkılış günlerinde işbaşında olduğu için yeterince anlaşılammış bir şahsiyettir. Ürgüp ve Nevşehir için de kıymetli bir değerdir.

Kaynaklar

- Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, (Hazırlayanlar: Arslan Tekin – Ahmet Zeki İzgöer), Ankara 2009.
- Akgündüz, Ahmet - ÖZTÜRK, Said; *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul 1999.
- Akşin, Sina; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1976.
- Albayrak, Muzaffer vd; *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Ankara 2005, C.1.
- Albayrak, Sadık; *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali)*, İstanbul 1980, C.1.
- Altunsu, Abdülkadir; *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972.
- Artuç, Nevzat; *Cemal Paşa*, Ankara 2008.
- Avşar, Servet; *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Ankara 2004.
- Ayışığı, Metin; *Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askerî ve Siyasî Hayatı*, Ankara 1997.
- Bayur, Yusuf Hikmet; *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara 1991, C.2, Kısım.1; Kısım. 4; C.3, Kısım.1; Kısım.4.
- Cemal Paşa, Hatıralar* (Hazırlayan: Alpay Kabacalı), İstanbul 2006.
- Danişmend, İsmail Hami; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1955, C.4.
- Elmacı, Mehmet Emin; *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 2005.
- Esatlı, Mustafa Ragıp; *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, İstanbul 2004.
-; *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri Suikastlar ve Entrikalar*, (Hazırlayan: İsmail Dervişoğlu), İstanbul 2007.
- Fedayi, Cemal, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık Kurumu", *Osmanlı*, (Editör: Güler Eren), C.6.
- Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çev.Nuran Yavuz), İstanbul 2007.
- Gazel, Ahmet Ali; *İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasi Mücadelesinde Lütfi Fikri'nin Tanzimatı*, Konya 2007.
- İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin – KAÇAR Mustafa; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi", *Genel Türk Tarihi*, Ankara 2002, C.6.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal; *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, C.3, 4.

- İpşirli, Mehmet; "Mustafa Hayri Efendi Osmanlı Şeyhülislâmı", *T.D.V.İ.A.* İstanbul 1998, C.17.
- İrtem, Süleyman Kâni; *Meşrutiyetten Mütarekeye 1909-1918*, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, Kasım 2004.
- İslâm Ansiklopedisi*, "Şeyh-ül-İslâm", M.E.B; Eskişehir 1997, C.11.
- Karabekir, Kâzım; *İstiklâl Harbimiz*, (Yayımlayan: Ziver Öktem), İstanbul, Ocak 2008, C.2.
- Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1996, C.9.
- Kocahanoğlu, Osman Selim; *İttihat – Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul 1998.
- Kösoğlu, Nevzat; *Şehit Enver Paşa*, İstanbul 2008.
- Kurtcephe, İsrafil; *Türk – İtalyan İlişkileri (1911 – 1916)*, Ankara 1995.
- Küçük, Yalçın; *Gizli Tarih I*, İstanbul 2006.
- Kütükoğlu, Mübahat S; "Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi", *T.D.V.İ.A.* İstanbul 1993, C.8.
- Mardin, Ebul'ulâ; *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara 1996.
- M.A.Z.C. (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi)
- M.M.Z.C. (Meclis-i Mebusan Zabıt ceridesi)
- Meydan Larousse* Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, İstanbul 1990, C.5.
- Okyar, Fethi; *Üç Devir'de Bir Adam*, (Yayına Hazırlayan: Cemal Kutay), İstanbul 1980.
- Onay, Ahmet; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Aralık 2009, C.7, S.18.
- Orbay, Rauf; *Siyasî Hatıralar*, (Editör: Andaç Uğurlu), İstanbul 2005.
- Öztuna, Yılmaz; *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul 1978, C.7, 10.
- Pakalın, Mehmed Zeki; *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, Ankara 2008, C.9.
- Sarıhan, Zeki; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Ankara 1993.
-; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, Ankara 1994.
-; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, Ankara 1995.
-; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Ankara 1996.
- Sonyel, Salahi R; *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara 2008.
- Takvim-i Vekayi*; 14 Safer 1332/31 Kanun-ı evvel 1329, nr.1697; 30 Rebiyülevvel 1332/13 Şubat 1329, nr.1740; 19 Rebiyülahir 1332/4 Mart 1330, nr.1759; 14 Cemaziyelevvel 1332/27 Mart 1330, nr.1783.

- Talat Paşa'nın Anıları* (Hazırlayan: Alpay Kabacalı), İstanbul 2006.
- Tansel, Fevziye Abdullah; *Limni ve Malta Mektupları*, Ankara 1989.
- Tekeli, İlhan - İLKİN, Selim; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993.
- Tepekaya, Muzaffer; "Osmanlı Alman İlişkileri (1870-1914)", *Türkler*, C.13.
- Topuz, Hıfzı; *Özgürlüğe Kurşun*, İstanbul, Ekim 2007.
- Topuzlu, Cemil; *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, (Yayınlayanlar: Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil), İstanbul 1982.
- Türk Ansiklopedisi*, "Hayri Efendi", Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1971, C.19.
- Türkgeldi, Ali Fuad; *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1987.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, Ankara 1988.
- Yalçın, Soner; *Efendi Beyaz Türklerin Büyük Sırrı*, İstanbul, Temmuz 2004.
- ; *Beyaz Müslümanların Büyük Sırrı Efendi-2*, İstanbul, Haziran 2006.
- Yeğenağa, Ali Münif; "Adana Baskını", *Hayat Tarih Dergisi*, Kasım 1969, S.10.